

ÜNİTE 1: DİN FELSEFESİNİN MAHİYETİ

S-1. Din felsefesi, neyin neticesidir?

C-1. Din felsefesi, din ile felsefe arasındaki ilişkinin bir neticesidir.

S-2. Felsefe kelimesinin tanımını yapınız?

C-2. Felsefe, Grekçe Philosophia kelimesinden Arapça'ya, oradan da Türkçe'ye geçmiş bileşik bir kelimedir. Philos veya philia=sevgi, sophia=bilgi, hikmet, bilgelik manalarına gelir. Buna göre, philosophia "bilgi, hikmet ve bilgelik sevgisi" demektir.

S-3. felsefî düşüncenin özellikleri nelerdir?

C-3. 1. Felsefî düşünce rasyoneldir. (akıl temelli) 2. Felsefî düşünce objektif bir düşüncedir. 3. Felsefî düşünce şümullüdür. 4. Felsefî düşünce tutarlı bir düşüncedir.

S-4. Felsefenin tanımını yapınız?

C-4. Felsefe, insanın ilmi gerçeklere dayanarak temel inançları doğrultusunda kendisi, başkaları, varlıklar ve alemlerle ilgili her çeşit problemleri, sistemli ve tutarlı bir şekilde birlik ve bütünlük içinde ele alıp çözümlemeye çalışma işi ve çabasıdır. Başka bir tanıma göre ise felsefe, derinliğine düşünerek bütüncü ve sistemli bir görüşe ulaşma etkinliği olup ulaşılan görüşlerin yerli yerince kullanılarak felsefecinin kendi yaşayışına yansımalarıdır.

S-5. Dini tanımlayınız?

C-5. "Din, ferdî ve içtimaî yanı bulunan, fikir ve tatbikat açısından sistemleşmiş olan, inananlara bir yaşama tarzı sunan, onları belli bir dünya görüşü etrafında toplayan bir kurumdur. O, bir değer koyma, değer biçme ve yaşama tarzıdır... Müteâil ve kutsal bir Yaratıcıya isteyerek bağlanma, teslim olma, O'nun iradesine tâbi olmaktır... S-6.

İslam filozoflarından hangileri felsefe ile din ilişkisinin meşru olduğu görüşündedir?

C-6. Kindî, Farabî, İbn Sina ve İbn Rüşd felsefe ile din ilişkisinin meşru olduğu görüşündedir.

S-7. Felsefe ile din tabiatları itibarıyla kardeş, cevherleri ve özleri itibarıyla iki dosttur. Hakikatin iki ayrı şekilde açıklanması olan felsefe ile din arasında hiçbir uyumsuzluk bulunmaz. Sözü kime aittir? C-7. İbn Rüşd.

S-8. Felsefe ve din (akıl-vahiy) arasındaki ilişkiyi açıklayınız?

C-8. Konuları, gayeleri, kullandıkları birçok kavram, varlığa çözüm getirme tavırları, insan için beşeri tecrübe oluşları gibi hususlar dikkate alındığında oldukça yakın bir ilişkiye sahip oldukları görülmektedir. Hem felsefe hem de dinin insana mutluluğu sağlama yolları aramaları, hakikatleri açığa çıkarma, Tanrı, alem ve insan gibi bir takım temel problemleri kendilerine araştırma alanı olarak seçmeleri bakımından ilişkileri olduğu açıktır.

S-9. Din felsefesi yapmak ne demektir?

C-9. Din felsefesi yapmak, dinin temel iddiaları hakkında rasyonel, objektif, şümullü ve tutarlı bir tarzda düşünmek ve konuşmaktır.

S-10. Din felsefesi yapma faaliyeti, ister dindar olsun, isterse dinsiz olsun herkesin gerçekleştirebileceği bir düşünme faaliyetidir niçin?

C-10. Din felsefesi, din üzerine düşünme olmakla birlikte, dinî değil, felsefî nitelikte bir düşünmedir.

S-11. Din felsefesinde hangi akımlar yer almaktadır?

C-11. felsefî teizm, reformist epistemoloji, Wittgensteincilik, kıtasal din felsefesi veya postmodernizm ve süreç felsefesi ana akımları yer almaktadır.

S-12. Din Felsefesinin Ana Problemleri nelerdir?

C-12. 1. **Metafizik Problemler:** Tanrı'nın varlığı, sıfatları, Tanrı-alem ilişkisi, yaratma, vahyin imkanı, ölümden sonra hayat başlıca metafizik problemlerdendir. 2. **Epistemolojik Problemler:** Bir bilgi kaynağı olarak vahyin imkanı meselesi. 3. **Din-Bilim, Din-Ahlak, Din-Sanat vb. İlişkilerinden Doğan Problemler:** İnsanın beşerî tecrübelerinden olan bilim, sanat ve ahlak ile din arasındaki münasebet ve bu münasebetten kaynaklanan problemler. 4. **Dinler Arası İlişkilerden Doğan Problemler:** Dinlerin farklı hakikat iddiaları çelişmekte mi, yoksa aynı menzile mi ulaşmaktadır? Dinlerden sadece birisi doğru ise bunun inandığımız din olduğunu nasıl bilebiliriz? Bir insanın inandığı dinden başka bir dinin inançlarını benimsemesi mümkün müdür? Dini çoğulculuk için felsefi bir çerçeve kurulabilir mi? Bu gibi sorular, son yıllarda çeşitli felsefe çevrelerinde ciddi olarak tartışılan sorulardır.

S-13. Din Felsefesi ve Din Bilimlerini karşılaştırınız?

C-13. Din felsefesi, dini inceleme ve araştırma konusu edinen dinler tarihi, din sosyolojisi, din psikolojisi gibi din bilimleri ve kelimadan farklıdır. Dinî ilimler, din konusuna dışardan bakar ve kendilerine has metodlarla dini ele alırlar. Dinler tarihi, din olayını tasvir eder, onu açıklamaya ve bir takım genel hükümlere varmaya çalışır.

S-14. Din felsefesi ile Sistematik Kelam arasındaki ilişkiyi açıklayınız?

C-14. Konu bakımından din felsefesinin belki de en yakın olduğu alan kelamdır. Hem kelam hem de din felsefesinin problemlerinin Tanrı merkezli olması onları ortak bir zeminde buluşturur. Aralarındaki esas fark ise dine yaklaşımlarında izledikleri yöntemde ortaya çıkar. Kelamcı (mütekellim), bir dinî geleneğe bağlı olduğu için o dinin inançlarına içeriden bakar. Felsefeci ise din ile dışarıdan meşgul olur. Dine felsefî açıdan yaklaşan din felsefecisi, hiçbir şeyi inceleme ve araştırma konusu dışında tutmaz; bir dinin inanç esaslarına bağlı kalarak onları doğrulamak gibi öncelikli bir gayesi olmaz.

S-14. Din felsefesi deyimini ilk kullanan ve onu bir felsefî disiplin haline getirmeye çalışan kişi kimdir?

C-14. Alman filozof Hegel'dir.

S-15. Din Felsefesinin Tarihçesi hakkında bilgi veriniz?

C-15. Din felsefesinin tarihi, felsefe tarihinin başlangıcına kadar gider. Batı'da Aquinas'la birlikte önemli bir ivme kazanan din felsefesi, Descartes, Leibniz, Spinoza ile devam ettirilmiştir. Ancak din felsefesinin ayrı bir felsefe branşı veya disiplin haline gelmesi, büyük ölçüde Hume, Kant, Schleiermacher gibi filozofların dini eleştirel ve sistematik bir yöntemle incelemeye başladıkları 18. yüzyıldır. Türkiye'de ise din felsefesi deyiminden söz edilmesi, II. Meşrutiyet dönemiyle başlar. Mevcut bilgilere göre, Memduh Süleyman, Felsefe Mecmua'sında 1326 da yayınladığı bir makalesinde (Felsefe-i Edyan) dinlerin felsefesinden bahsetmiştir. 1926 yılında yeni düzenleme ve değişiklik yapılırken Darü'l-Fünûn'un Ulûm-ı Şer'îyye Şubesi, İlahiyat Fakültesi'ne dönüştürülerek programa "Din Felsefesi" adıyla bir ders koyulmuştur. Bu dersi 1933 yılına kadar Mustafa Şekip Tunç okutmuştur. Darü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi'nin 1933'de kapatılmasından 1976-77 öğretim yılına kadar geçen sürede Din Felsefesi üniversitelerde okutulmamış, bu alanda Tunç'un eserinden başka bir eser de yayınlanmamıştır.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Aşağıdakilerden hangisinde, felsefenin etimolojik anlamı doğru olarak verilmiştir?

a) Bilgelik sevgisi ve hikmet arayışı.

d) Bilgiyi sevmek

b) Bilim sevgisi

e) Felsefe sevgisi

c) Din sevgisi

CEVAP:A

2. Aşağıdakilerden hangisi, felsefenin oluşumundaki temel etkenlerden biridir?

a) Merak

d) ilgi

b) Sevgi

e) Önem

c) Hayret

CEVAP:C

6. Aşağıdakilerden hangisinde din felsefesi doğru olarak tanımlanmıştır?

a) Dinin temel iddialarını rasyonel, şümüllü, tutarlı ve objektif bir tarzda savunmaktır.

b) Din hakkında yorum yapmaktır.

c) Dinin temel iddiaları hakkında rasyonel, şümüllü, tutarsız ve objektif bir tarzda düşünmek ve konuşmaktır. d)

Dinin temel iddiaları hakkında rasyonel, şümüllü, tutarlı ve objektif bir tarzda düşünmek ve konuşmaktır. e)

Dinin temel iddiaları hakkında rasyonel, şümüllü, tutarlı ve subjektif bir tarzda düşünmek ve konuşmaktır

7. Aşağıdakilerden hangisi, iyi bir din tanımı içerisinde yer almaz?

a) Ferdî yön

d) Fikrî yön

b) Çevresel faktörler

e) Uygulama yönü

c) Sosyal yön

CEVAP : B

8. Din felsefesinin konusu nedir ? Cevap : Din

9. Aşağıdakilerden hangisi, din felsefesinin kullandığı yöntemlerden biri değildir?

a) Rasyonellik

d) Tutarlılık

b) Objektiflik

e) Deskriptiflik

c) Normatiflik

CEVAP : E

10. Aşağıdakilerden hangisi din felsefesinin gayelerinden biri değildir?

a) Din-bilim ilişkisini temellendirmek

d) Tanrı- âlem ilişkisini temellendirmek

b) Tanrı-insan ilişkisini temellendirmek

e) İnsan- âlem ilişkisini temellendirmek.

c) Din-psikoloji ilişkisini temellendirmek

CEVAP : C

ÜNİTE 2:TANRI TASAVVURLARI

S-1. Bir dini diğer dinlerden ayıran en temel belirleyici özellik nedir?

C-1. Tanrı tasavvuru.

S-2. Felsefe ve ilahiyat eserlerinde yer alan belli başlı Tanrı düşüncesi veya tasavvurları nelerdir?

C-2. **a. Ezeli olan ve sadece kendi özünü bilen varlık:** Buna verilebilecek en iyi örnek Aristoteles'in Tanrı tasavvurudur. Alemde olup biteni bilmez, sadece kendi özünü bilir. **b. Ezeli, şuurlu ve âlemi bilen varlık:** Klasik teizmin Tanrı anlayışı böyledir. **c. Ezeli, şuurlu, âlemi bilen ve onu ihtiva eden varlık:** Klasik panteizm esas itibarıyla böyle bir Tanrı anlayışına sahiptir. **d. Ezeli varlık:** Platinus'un sudur nazariyesinde ortaya koyduğu Tanrı anlayışı böyledir. **e. Ezeli, şuurlu, bilen, zamanla ilgili bulunan, fakat âlemi ihtiva etmeyen varlık:** Socinus ve Lequier gibi düşünürler tarafından savunulan bu anlayışa "zamancı (temporalist) teizm" adı da verilmektedir. **f. Ezeli, şuurlu, bilen, zamanla ilgili bulunan, kısmen âlemi ihtiva eden varlık:** bu görüşe "sınırlı panteizm" de denilmektedir. **g. Tam anlamıyla zamanın içinde olan ve tedricen ortaya çıkan (emergent) varlık:** Tanrı, alemden önce ve âlemin dışında olan bir yaratıcı değil, âlemin oluşum süreci içindedir. **h. Ezeli, şuurlu, âlemi bilen ve ihata eden, değişebilen varlık:** Panenteizmin Tanrı anlayışı böyledir.

S-3. Günümüzde teizm kavramı en genel manası ile ne anlama gelir. Hangi dinler tarafından temsil edilir?

C-3. Yunanca Tanrı anlamındaki theos teriminden gelen teizm(theisme), Türkçeye tanrıcılık şeklinde çevrilmiştir. Tanrı tarafından, vahiy ve peygamber vasıtası ile insanlığa gönderilen dinlere mensup olanların Tanrı ve din anlayışlarını ifade etmek için kullanılmaktadır. Teizm, genel manada Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın Tanrı anlayışlarını içerir.

S-4. Genel anlamda deizm'in tanımı ve dayandığı iki temel anlayış nedir?

C-4. Latince deus(Tanrı) kelimesinden gelen deizm, Türkçe'ye bazen yaradancılık, bazen de ilahçılık şeklinde tercüme edilmektedir. Deizm, âlemin yaratıcısı olan, fakat bir kez yarattıktan sonra bir daha âleme müdahale etmeyen bir Tanrı'nın var olduğuna inanmaktır. Deizm, iki temel anlayışa dayanır: a) Âleme müdahale etmeyen bir Tanrı b) Akla ve bilime gösterilen büyük güven.

S-5.İslam dünyasında deizm çerçevesinde değerlendirilebilecek görüşleri bulunan müslüman düşünür kimdir?

C-5. Ebu Bekr Zekeriya er-Razi.

S-6. Batı'da âleme müdahale etmeyen uluhiyet anlayışına zaman ortaya çıkmaya başlamış, bu akım hangi yüzyıllarda en güçlü dönemini yaşamıştır?

C-6. Rönesans ile ortaya çıkmaya başlamış, bu akım XVII. ve XVIII. yüzyıllarda en güçlü dönemini yaşamıştır.

S-7. Deizm ve teizm arasındaki temel fark nedir?

C-7. Tanrı'nın âlemi yarattıktan sonra ona müdahale edip etmediği ve vahyin kabul edilip edilmemesi hususunda ortaya çıkar. İkisinin yaratma fikri birbirine yakın olmakla birlikte, teizm yaratmanın sürekliliğine inanırken, deizm yaratmayı olmuş-bitmiş bir fiil olarak görür. Akıllı, din ve özellikle de Tanrı'yı bilme konusunda mihenk taşı kabul eden deizm, Tanrı'nın varlığı ve inayetini, mükafaat ve cezasının bulunduğu bir ahiret hayatını kabul etmekle birlikte vahyi gereksiz görür. Vahiy yerine insan aklının yeterli olduğunu savunarak insanı merkeze yerleştiren deizm göre; önemli olan insanın mutluluğudur. Tanrı da varlıktaki ezeli ve değişmez yasalara uymak durumundadır.

S-8.Batıda deizm çerçevesinde değerlendirilebilecek görüşleri bulunan düşünürler kimlerdir?

C-8. İlkçağ filozoflarından Aristoteles, Yeniçağ filozoflarından Voltaire ve Rousseau.

S-9. Deizmin eleştirilecek yönleri nelerdir?

C-9. a. Deizmin akılcılığı oldukça katı bir akılcılıktır. b. Dinin esrarengiz yönünü tenkit ederken ifrata kaçan birçok deist, vahyi inkara kadar varmıştır. c. Deizmin dini, akli bir çerçeveye oturtarak, vahiy de dahil olmak üzere din için önemli birçok konuyu bir tarafa atması, ateistlerin oldukça işine yaramıştır. d. Dinî hayatın mahiyet ve fonksiyonuna ters düşen bazı anlayışlara yer vermiş olması ise deizmin en zayıf yanını oluşturmaktadır.e. Deizm, çeşitli kelimâ problemler de ortaya çıkarmaktadır. deizm, Tanrı hakkında konuşmayı en aza indirgediğinden, deistin, Tanrı'nın ilmi, kudreti, iradesi, adaleti, merhameti vs. hakkında söyleyecek sözü

yok gibidir. Bütün bunlar dikkate alındığında deizmin din değil, vahiy kaynaklı dinlerin sınırlandırılmış bir yorumu olduğu söylenebilir.

S-10. Genel anlamda panteizm'in tanımı ve Panteist terimi ilk kez kim kullanmıştır?

C-10. Yunanca pan(tüm, herşey) ve theos(Tanrı) terimlerinden oluşan panteizm, tümtanrıcılık, evrentanrıcılık veya kamutanrıcılık olarak Türkçeleştirilmeye çalışılmaktadır.

Tanrı ile diğer varlıklar arasındaki ontolojik ayrımı kabul etmeyen, dolayısıyla Tanrı ve alemi, bir ve aynı gören anlayışa dayanmaktadır. Panteist terimi ilk kez 1705'de İrlanda asıllı İngiliz düşünür John Toland tarafından kullanılmıştır.

S-11. Panteizm, deizm ve teizme karşılaştırınız?

C-11. Panteizmin, Tanrı'nın dünya ve insanla mekanik ve dışsal bir ilişki içinde olduğunu öne süren deizme dönüşme eğilimi gösterdiğine inandığı teizme karşı, felsefî ve dinî bir tepki olarak geliştiğini ileri sürenler vardır. Panteizmi teizmden ayıran en önemli fark, panteizmde Tanrı'nın kişi ve zat olma özelliğinin, dolayısıyla irade sahibi olma ve iradesiyle karar verme gibi özelliklerinin bulunmayışdır. Panteizmin deizmden ayrıldığı temel fark ise panteizmin Tanrı ve tabiat ikiliğini ortadan kaldırması, Tanrı'nın aşkın olduğunu kabul etmeyerek, O'nu tabiata içkin bir varlık olarak görmesi, yahut en azından aşkınlık ve içkinlik bütünlüğünü kabul etmesidir. Panteist Tanrı'nın alem ve içindekilerin var olmasındaki rolü, ilim ve irade sahibi bir Tanrı'nın yaratması şeklinde değil, Tanrısal varlığın zorunlu bir suduru, taşması veya açılımı biçimindedir.

S-12. Bütün bu panteist anlayışlar genel olarak kaç aya ayrılır?

C-12. İkiye ayrılır: a) Tanrı'dan başlayarak her şeye ve cüzi varlıklara kadar gider: Tanrı'nın sınırsız ve ebedî bir gerçek olarak dinî ve felsefî bir inanç haline geldiği, sınırlı ve fanî olan dünyanın ise Tanrı'da son bulduğu, Spinoza'nın panteizmi bu tür bir panteizmdir. b. Her şeyden başlayarak Tanrı'ya gidenlere göre ise, sadece alem hakikattir; Başta D'Holbach, Diderot, Sol Hegelciler tarafından savunulan bu anlayışa, tabiatçı panteizm ve maddeci panteizm denilmektedir.

S-13. Yaratan ve yaratılan ayrımı ortadan kalktığı gibi, Tanrı'nın irade ve hürriyetinden de bahsetmek mümkün değildir. Varlığı zorunlu olan Tanrı'nın fiilleri de zorunludur ve bu fiillerde her hangi bir gayeden söz edilemez. Esasen böyle bir gayelilik, karşılığı bulunmayan insan arzusundan başka bir şey değildir. Dolayısıyla iyi ve kötünün de gerçek anlamda bir karşılığı yoktur. Her şey gibi iyilik ve kötülük de ontolojik açıdan birbirine eşittir. Panteist anlayışta olan düşünür kimdir?

C-13. Spinoza.

S-14. Spinoza'nın panteizmine yöneltilen eleştiriler nelerdir?

C-14. a. Panteizm, aşkınlık fikrini reddettiği için, ateizme yardımcı olmakla, hatta "ateizmin kibarcısı" olmakla eleştirilmiştir. b. Panteizm, Tanrı'nın her şeyde olduğunu iddia ederek, varlık mertebeleri arasındaki ayrımı ortadan kaldırmakla, mesela, taş ile insanı bir tutmakla da eleştirilmiştir. c. Diğer bir eleştiri, panteizmin sonlu ile sonsuz arasındaki bağlantıyı iyice kurarak birliğe ulaşmada başarılı olamadığı şeklindedir. d. Bir başka eleştiri, panteizmde aşkın uluhiyet anlayışı olmadığı için yaratma fikri bulunmadığı hakkındadır. e. Eleştirilerden biri de panteizmin dinî tecrübenin anlaşılmasını oldukça güç duruma soktuğu yönündedir. f. Son olarak; panteizm kötülük problemini daha karmaşık hale getirmekle de eleştirilmiştir.

S-15. Batı'da ve Doğu'da birçok kimse, özellikle hangi anlayış için, panteist sûfilik tabirini kullanmaktadır?

C-15. İbn Arabî'nin Vahdet-i Vücûd anlayışı için.

S-16. Genel anlamda panenteizm'in tanımı ve panenteizm terimini ilk kez kim kullanmıştır?

C-16. Türkçe'ye tümtanrıdacılık olarak tercüme edilen panenteizm terimini, ilk olarak Alman filozof Karl Christian Friedrich Krause(1781-1832) kullanmıştır. panenteizm, genellikle süreç(proses) felsefesinden yola çıkanların uluhiyet anlayışını ifade etmektedir. Bu düşünürler, panenteizm terimi ile panteizm terimi birbirine karıştırıldığı için, zaman zaman panenteizme karşılık, çift-kutuplu teizm ya da dialektik teizm gibi terimler kullanmaktadırlar.

S-17. Panenteizm'in diğer dinlerle ilişkisini açıklayınız?

C-17. Tanrı'nın aleme bir yönüyle içkin, diğer yönüyle de aşkın olduğunu kabul eden panenteizm, alemi bütünüyle Tanrı'nın dışında tutan deizm ile Tanrı'yı alemin içinde gören panteizmin tek yanlılığından tamamen uzaklaşır. Alemleri Tanrı'da görmesi bakımından panteizme yaklaşırken, Tanrı'yı alemleri aşan zâtî nitelikleri olan bir varlık kabul etmesi bakımından da teizme yaklaşır. Panenteizm Tanrı'yı mutlak ve değişmez değil, somut ve diğer varlıklarla görece ilişki içinde olan bir varlık olarak görür. panenteizmin çift kutuplu Tanrısı; hem soyut-hem somut, hem sonlu-hem sonsuz, hem mutlak-hem izafi, hem basit-hem mürekkep, hem sebep-hem sonuç, hem değişen-hem değişmeyen, hem zamanın içinde-hem dışındadır.

S-18. Hartshorne hangi İslam düşünürünün İslam'ın panenteist yorumunu yaptığı görüşündedir?

C-18. Muhammed İkbal(1873-1938).

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Tanrının mutlak yaratıcı olduğunu ve evrendeki her şeyle ilgilendiğini söyleyen akım aşağıdakilerden hangisidir?

a) Teizm	c) Pan-enteizm	e) Deizm
b) Panteizm	d) Agnostisizm	CEVAP:A

2. Tanrıların çoğulluğunu kabul etmekle birlikte, bir tanrının diğer tanrılara bir şekilde üstün geldiğini belirten akım hangisidir?

a) Teizm	c) Henoteizm	e) Hiçbiri
b) Panteizm	d) Deizm	CEVAP:C

3. Tanrının evrenle bir ve aynı şey olduğunu söyleyen akım hangisidir?

a) Deizm	c) Teizm	e) Pan-enteizm
b) Panteizm	d) Henoteizm	CEVAP:B

4. Tanrının evreni yarattıktan sonra ona belli kurallar koyup, artık onunla ilgilenmediğini ifade eden akım hangisidir?

a) Panteizm	c) Henoteizm	e) Teizm
b) Pan-enteizm	d) Deizm	CEVAP:D

5. Felsefe tarihinde panteizmi sistematize eden düşünür kimdir?

a) Kant	c) Gazali	e) İbn Sina
b) Platon	d) Spinoza	CEVAP:D

6. Hakk'ın zatına mutlak bilinmez diyerek O'nu her türlü sıfattan tecrit eden ve Ulûhiyet mertebesinde Hakk'ın zâtını işitme, bilme, görme, irade vb. sıfatlarla muttasıl bilen akım hangisidir?

a) Deizm	c) Vahdet-i vücud	e) Pan-enteizm
b) Panteizm	d) Vahdet-i şühud	CEVAP:C

7. Din telakkileri içinde önem kazanan ve kökleri 12. yüzyıl Hint düşünürü Ramanuja'da bulunan, 20. yüzyılda ise daha ziyade süreç filozofları tarafından temsil edilen Tanrı tasavvuru hangisidir?

a) Deizm	c) Henoteizm	e) Pan-enteizm
b) Teizm	d) Panteizm	CEVAP:E

8. Aşağıdakilerden hangisi bilinen bir Tanrı tasavvuru değildir?

a) Materyalizm	c) Teizm	e) Henoteizm
b) Panteizm	d) Deizm	CEVAP:A

9. Tanrının hem değişen hem de değişmeyen bir varlık olduğunu söyleyen akım hangisidir?

a) Deizm	c) Panteizm	e) Teizm
b) Pan-enteizm	d) Henoteizm	CEVAP:B

10. Çift kutuplu ulûhiyet anlayışını (Panenteizmi) ilk defa savunan filozof kimdir?

a) Spinoza	c) İbn Sina	e) Whitehead
b) Hartshorne	d) Kant	CEVAP:E

ÜNİTE 3: TANRI'NIN VARLIĞI HAKKINDA DELİLLER

S-1. İnsanın Tanrı'nın varlığı ile ilgili bir takım deliller ileri sürme, ispat şekilleri geliştirme faaliyetlerinin sebepleri nelerdir?

C-1. **a.** Dinlerin kutsal metinlerinde yer alan ifadeler. **b.** Dinî fikir ve kanaatlerin taklit derecesinden çıkarak, tahkik derecesine doğru yol alması. **c.** İnsanın inanç konusunda zaman zaman bir takım şüphelere düşmesi ya da şüphe içinde olanların itirazlarıyla karşı karşıya kalması. **d.** İnsanın dinî düşünce ve bilgilerinin, diğer alanlarda elde edilen düşünce ve bilgilerle teması. **e.** Belli bir felsefî sistemin Tanrı'nın varlığı ve dolayısıyla delilleri problemini tartışmayı gerekli kılması.

S-2. Fideistlerin Tanrı'nın varlığı hakkındaki görüşleri nasıldır?

C-2. Tanrı'nın varlığı hakkında delil ortaya koymak bir yana, O'nun varlığından bahsetmenin bile imana zarar vereceğini ileri sürmüşlerdir.

S-3. Farklı dinî ve felsefî gelenekler dikkate alındığında en yaygın Tanrı anlayışı hangisidir?

C-3. Teizm Tanrı anlayışı olduğu söylenebilir. Din felsefesi literatüründe teizmin Tanrı anlayışı olarak adlandırılan Tanrı anlayışı, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dinlerinden en fazla İslam ile örtüşmektedir.

S-4. Teistik deliller olarak adlandırılan Tanrı'nın varlığı hakkındaki deliller nasıl ayrılmaktadır?

C-4. tümdengelimli (dedüktif) ve tümevarımlı (endüktif) olarak ayrılabilirdiği gibi, a priori(önsel) ve a posteriori(sonsal) olarak da ayrılmaktadırlar. Deliller, bir veya birden fazla öncül(önerme)den sonuca giden akıl yürütmelerdir. Doğru kabul edilen öncüllerden, geçerli mantık kurallarına uygun olarak oluşturulan deliller, doğru sonuç verir. Tümdengelimli deliller, öncüllerin sonucu mantıken zorunlu kıldığı delillerdir.

S-5. Ontolojik delilin dayandığı temel ilke nedir. Onu bir delil formunda felsefeye kazandıran kimdir?

C-5. En genel anlamda, Tanrı'nın tarifinden hareketle, O'nun var olduğu fikrine ulaşmak ve böylece bir Tanrı ispatlaması vücuda getirmektedir. Mükemmel Varlık ve Zorunlu Varlık gibi kavramları çıkış noktası olarak alan bu delil, hareket noktası itibariyle a priori ve bütün şekilleriyle tümdengelimli bir delildir. Hristiyan ilahiyatçı St. Anselm(1033-1109)dir.

S-6. Anselm'in ontolojik delilin birinci şekli olarak kabul edilen ve var olmaya vurgu yapan bu şeklini, öncül ve sonuç önermeleri nelerdir?

C-6. i)Tanrı kendisinden daha mükemmeli düşünölemeyen bir varlıktır. ii)Hem zihinde, hem de zihin dışında var olmak, mükemmel olmanın zorunlu bir vasfıdır. iii)O halde, Tanrı zorunlu olarak vardır.

S-7. Anselm'in delilinin zorunlu varlığa vurgu yapan ikinci şekli nasıldır?

C-7. i)Eğer Tanrı varsa, onun varlığı zorunludur. ii)Eğer Tanrı var değilse, onun varlığı imkansızdır. iii)O halde Tanrı'nın varlığı ya zorunludur ya da imkansızdır. iv)Tanrı'nın varlığı mümkündür (imkansız değildir) v)O halde Tanrı'nın varlığı zorunludur.

S-8.Ontolojik delil Yeniçağ başlarında kim tarafından yeniden, daha etkili bir biçimde gündeme getirilmiştir?

C-8. Rene Descartes (1596-1650).

S-9. Ontolojik delile yöneltilen eleştiriler sonraki dönemlerde kime yapılmıştır?

C-9. Özellikle Descartes'in formüle ettiği biçimine yapılmıştır. Bunlardan ilk akla gelen İmmanuel Kant(1724-1804)tır. Kant tarafından Descartes'in ontolojik deliline yöneltilen eleştiri esasta "Tanrı vardır" önermesindeki "varlık" teriminin gerçek bir yüklem olduğu fikrine karşıdır.

S-10. Kozmolojik delili açıklayınız?

C-10. kozmostan yani alemden yola çıkarak Tanrı'nın varlığını ispat etmeyi hedefleyen bir delildir. Bu sebeple **alem delili olarak da adlandırılan kozmolojik delil**, felsefe ve ilahiyatın alemin varoluşu ve işleyişi ile ilgili orada buldukları bir takım ilkelerden hareketle, onun dışında aşkın bir temele ve kaynağa ulaşmak çabasının ifadesi olarak görünmektedir. felsefe ve ilahiyatın en eski, en köklü ve sık kullandığı bir delildir. Kelamcılar daha ziyade hudus delilini tercih ederken, filozoflar imkan delilini tercih etmişlerdir. Kozmolojik delilin ilk örneklerine Antikçağ filozoflarından Platon ve Aristoteleste rastlamak mümkündür.

S-11. . Kozmolojik delil kaç'a ayrılır açıklayınız?

C-11. İkiye ayrılır: **a.Hudus Delili** alemin sonradan var olduğu (hadis), dolayısıyla da bir sebebe (muhtis) muhtaç olduğu biçiminde iki önermeye dayanır. Gazalî'ye göre, her hadisin hudus bulması için bir sebebe ihtiyaç olduğu akıl için açık ve seçik olan bir hükümdür. **b.İmkan Delili** imkan delilinin hareket noktası, alemin hudusu değil, imkanı/mümkünlüğü, yani varlığı da yokluğu da düşünülebilen bir varlık olmasıdır. İlliyyet ve teselsülün batıl olduğu gibi iki temel ilkeye dayanan kozmolojik delil, temel önermeleri itibariyle şöyle ortaya konabilir: **i)** Alemde varlıkları mümkün olan birçok şey görmekteyiz. **ii)** Bütün bunlar ya kendi kendisinin sebebidir, ya da başka bir sebebe dayanmaktadır. **iii)** Şayet onlar kendi kendilerinin sebebi olsaydı, kendileri yine kendilerinden önce var olacaktı ki, bu saçmadır. **iv)** Öyle ise varlığı mümkün olan şeyler, var olmak için başka bir sebebe muhtaçtır. **v)** Mümkün şeye sebep olan varlık, ya bizatihi mümkündür, yahut zorunlu bir varlıktır. **vi)** Şayet sebep olan varlık mümkün olsa, onun da başka bir sebebe ihtiyacı olur ki bu sonsuza kadar gideceği için (teselsül) mümkün değildir **vii)** Öyle ise varlık veren sebebin zorunlu bir varlık olması gerekir.

S-12. . Kozmolojik delile yöneltilen eleştiriler nelerdir?

C-12. İslam dünyasında kozmolojik delile yöneltilen eleştirenlerin en etkilisi, İbn Rüşd(1126-1198)ten gelmiştir. Ona göre, Allah'ın varlığı, ahiret hayatı gibi konularda aklın hiçbir önemi olmadığını ileri sürmek, Kur'an'a muhalefet etmek olur. Bununla birlikte, iman etmek için aklî delil şart değildir. Batı'da kozmolojik delile yöneltilen eleştiriler arasında en etkilisi Kant'ın eleştirisi olmuştur. Delili eleştirirken Leibniz'in görüşlerini esas alan Kant'ın bu eleştirilerini iki noktada toplamak mümkündür: Birincisi; Kant'a göre, kozmolojik delil nihaî olarak ontolojik delile dayanmaktadır. Yani tecrübeden hareket eder, ama bu tecrübeyi zorunlu varlığın ispatında bir basamak kabul eder. İkinci olarak; kozmolojik delil, hem sebep kavramını, hem de sebeplilik ilkesini geçerli olduğu alanın dışına taşıyarak yerinde kullanmamaktadır.

S-13. Teleolojik delili açıklayınız. Diğer delillerle karşılaştırıldığında en büyük özelliği nedir?

C-13. Alemden hareketle Tanrı'nın varlığını ispatlamaya çalışan **Teleolojik delile, gaye ve nizam delili, düzen delili, inayet delili, tasarım delili gibi adlar da verilmektedir.** Bu delil de kozmolojik delil gibi kozmos(alemler)dan işe başlamakla birlikte, sadece onun var olmasına değil, düzen ve gayeliliğine dayanır. Diğer delillerle karşılaştırıldığında teleolojik delilin basit bir deney ve gözlemlerle dahi alemden tespit edilebilen nizam ve gaye fikrine dayanması sebebiyle, sıradan insana bile hitap eden bir özelliğe sahip olduğu söylenebilir. Teleolojik delilin ilk izlerine ilkçağ filozoflarında rastlamak mümkündür. İslam dünyasında teleolojik delil, Kindi, Farabi, İbn Sina ve Gazzali gibi düşünürler tarafından savunulmuştur. Delil üzerinde en fazla duran İbn Rüşd'dür.

S-14. Teleolojik delili, belli başlı basamakları itibarıyla hangi şekilde ortaya koymak mümkündür?

C-14. **i)** Alemde mevcut olan her şeyde bir düzen bulunmakta, yahut en azından bir düzenin varlığını gösteren izlere rastlanmaktadır. **ii)** Varlıklarda mevcut olan düzen, belli gayelere hizmet etmekte, alemden hayatın devamını sağlamaktadır. **iii)** Varlıklar, kendi kendilerine bir düzen ve gaye seçme imkanına sahip olmadıklarına göre, düzen ve gaye kendi başına ortaya çıkmış olamaz. **iv)** O halde, aleme bu nizam ve gayeyi veren ilim, kudret, irade ve inayet sahibi bir varlığın mevcut olması gerekir ki O da Tanrı'dır.

S-15. İbn Rüşd, inayet delili ve ihtira delili olmak üzere iki delilden söz eder. Bunları açıklayınız?

C-15.**a. İnayet Delili:** Alemden bulunan bütün varlıklar ve olaylar ve diğer canlılar bir düzen içinde gerçekleşmektedir. böyle bir düzen kendi başına ve tesadüfen gerçekleşmiş olamaz.

b. İhtira Delili: İbn Rüşd'e göre, Allah'ı hakkıyla bilmek, şeylerin asıllarının yani bütün varlıklardaki hakiki ihtira'nın bilinmesiyle mümkündür.

S-16. Teleolojik delili kimler nasıl eleştirmiştir?

C-16. Özellikle David Hume , Kant ve C. R. Darwin eleştirmiştir. Hume'un eleştiriler şunlardır: a.Hume'a göre, parçalar hakkında söylenen her şey, bütün hakkında da söylenemez. b.Teleolojik delilin Tanrı'ya bağladığı evrenin düzen ve gayesi ile insanın yaptığı şeyler arasında kurduğu ilişki ve analoji yeterli bir dayanak ve açıklama olamaz. c. Alemin düzenini bir nizam ve gayeye göre belirleyen ve kendisi tamamen kompleks bir düzene sahip olan ilahî akıl açıklanmaya muhtaçtır. d.Teleolojik delil, alemden bir düzenin ve gayenin

varlığından söz ediyor, ancak alemde düzensizlikler, kötülükler vardır. Bu kötülükler sonsuz ilim, güç ve iyilik sahibi, adil bir Tanrı ile nasıl bağdaştırılabilir?

Kant açısından, teleolojik delil kozmolojik delile, kozmolojik delil de son tahlilde ontolojik delile dayanmaktadır. Kant'a göre, teleolojik delil hiçbir zaman tek başına Tanrı'nın varlığını ispatlayacak güce sahip değildir ve bundan dolayı da dinin temelini oluşturacak bir teoloji ilkesi için yeterli olamaz.

S-17. Ahlak Delilini açıklayınız?

C-17. Delilin felsefi olarak kökü Platon'a kadar götürülebilir. Ancak ahlak delili denilince akla ilk gelen şüphesiz Kant'tır. O, ontolojik, kozmolojik ve teleolojik delillerin Tanrı'nın varlığını bir bilgi meselesi olarak ele aldıkları için daha işin başında hata yaptıkları görüşündedir. "İnanca yer bulabilmek için bilgiyi inkar ettiğini" söyleyen Kant'a göre, Tanrı'nın varlığını kabul etme, bir bilgi meselesi değil inanç meselesidir. O, inanmayı üçe ayırır: a.Spekülatif-doğmatik inanç: Bu, bilgi kılıfı giydirilmiş inançtır. b.Pragmatik inanç: Hastasının hastalığını tam teşhis edememekle birlikte, ona belli bir tedavi uygulaması gerektiğine inanan doktorun inancı böyle bir inançtır. c.Ahlakî-pratik inanç: Ahlak açısından zorunlu olan, başka bir ifadeyle ahlak delilinin sağladığı inançtır.

S-18.Kant'ın ahlak delilini ana basamaklarıyla nasıl sıralayabiliriz?

C-18. i)İnsan için en büyük iyilik ahlaklılıkla mutluluğun birleşmesidir. ii)Ahlaklılıkla mutluluğun birleşmesi(en yüksek iyyinin gerçekleşmesi)nin bu dünyada çoğu kez mümkün olmasa da öbür dünyada gerçekleşeceğine inanılmalıdır. iii)Ahlaklılıkla mutluluğun birleşmesinin ölümden sonraki hayatta gerçekleşeceğine inanmak, bunu gerçekleştirecek bir Tanrı'nın varlığına inanmayı gerektirir. iv)O halde, Tanrı'nın var olduğu mantıksal bir zorunluluk şeklinde olmasa da ahlakî bir gereklilik olarak kabul edilmek zorundadır.

S-19.Kant'tan sonra A.E.Taylor, H.Rashdall ve H.J.Newman gibi düşünürler de ahlak deliliyle ilgili görüşler ortaya koymuşlardır. Bütün bunlar da dikkate alınarak ahlak delilinin yalın versiyonu nasıl ifade edilebilir?

C-19.i)Tanrı yoksa objektif olarak bağlayıcı ahlakî yükümlülükler olamaz. ii)Objektif olarak bağlayıcı ahlakî yükümlülükler vardır. iii)O halde, Tanrı vardır.

S-20. Ahlak Deliline Yöneltilen Eleştiriler nelerdir?

C-20. 1.Kant, inanç alanına bilgiyi sokmama konusunda tutarlı ve başarılı olamamıştır. 2.Kant'ın en yüksek iyyinin gerçekleşmesi arzusu ve ihtiyacından Tanrı'nın varlığına geçmek istemesi, yani arzu ve ihtiyaçtan arzu ve ihtiyacın objesinin gerçekliğine geçme çabası eleştiri konusu olmuştur. 3.Bazıları da aşırı bir yorumla, Kant'ın ahlak delilinde bir postulat olarak ortaya koyduğu Tanrı'nın varlığının, bir varsayımdan ibaret olduğunu öne sürmüşlerdir. 4.Kant'ın ahlaklılık ile mutluluk ayırımında oldukça katı davranmış olması da eleştiri konusu olmuştur.

S-21. Dinî tecrübe delilini açıklayınız?

C-21. İnanan bir varlık olarak insandan yola çıkan dinî tecrübe delili, belli bir inanç derecesinden daha üst seviyedeki inanç derecesine gittiğinden, Tanrı'dan yine Tanrı'ya giden bir delil olarak da tarif edilmektedir. dinî tecrübe; aşkın varlığın delil, alamet, işaret ve tezahürlerini sezgisel (hadsî) olarak algılama, vasıtasız kavrama, kutsal ve ilahî olan ile içten (batınî) ve duygusal bir biçimde ilişki kurma şeklinde tarif edilebilir. inanan kimse için bir delil olduğu ilk olarak F.E.D.Schleiermacher (1768-1834) tarafından ileri sürülmüştür. Dinî tecrübenin İslam düşünce tarihindeki en önemli temsilcilerinden biri Gazali'dir. Ona göre, inanç hayatında taklid, ilim ve zevk olmak üzere belli başlı üç safha vardır.

S-22. Dinî tecrübenin ortak noktaları nelerdir?

C-22. a.Dinî tecrübe doğrudan doğruya yaşanan vasıtasız bir tecrübedir. b.Dinî tecrübe tahlili mümkün olmayan bir bütündür. c.Dinî tecrübede bir 'buluşma' söz konusudur. Bu hal, ittihat, vusûl, kurb, hulûl gibi kelimelerle anlatılmaya çalışılmıştır. d.Dinî tecrübe başka bir kimseye aktarılamaz; tam olarak anlatılamaz. e.Dinî tecrübe 'kişiye özel'dir.

S-23. Dinî Tecrübeye Yöneltilen Eleştiriler nelerdir?

C-23. a.Dinî tecrübe, dinden dine, kültürden kültüre değişiklik arz ettiği için, ona dayanarak Tanrı'nın varlığını ispat etmek gibi önemli bir problem ele alınamaz. b.Dinî tecrübe tamamıyla özel bir tecrübe olduğundan onun hakkında ilmî açıdan objektif bir değerlendirme yapılamaz ve ona dayanan delil de sağlam olmaz. c.Dinî

tecrübenin gerçekliğini savunanlar, bu tecrübeyi geçirdiğini söyleyenin dürüst olmasını teminat olarak kabul etmektedirler. d.Dinî tecrübeyi karakter üzerindeki olumlu etkilerini bir çok insan kabul etmiş olsa da bir şeyin işe yaraması ile doğru olması arasında zorunlu bir ilişki yoktur. e.Dinî tecrübeyi manevi hazzını duyanların onu şiddetli ve sürekli arzulamaları, bu tecrübeyi lehinde bir durum olarak görülmektedir. f.Dinî tecrübeyi kavradığı gerçekliğin(Tanrı), aşkın ve bir çok nitelikleri bulunan teistik anlamda bir Tanrı olmayacağı da ileri sürülmüştür. yöneltilen eleştiriler, Tanrı'nın varlığı hakkında genel geçer bir delil olup olmayacağı ve diğer delillerde bulunan anlamlılığı ne kadar verebildiği üzerinde yoğunlaşmaktadır.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Tanrı kavramının tahlilinden hareketle Tanrıyı ispatlamaya çalışan delil hangisidir?

a) Kozmolojik delil	c) Teleolojik delil	e) Hudus delili
b) Ontolojik delil	d) Ahlâk delili	CEVAP:B

2. Nedensellik araştırması yaparak Tanrının varlığını ispat eden delil hangisidir?

a) Kozmolojik delil	c) Ahlâk delili	e) Hiçbiri
b) Dinî tecrübe delili	d) Ontolojik delil	CEVAP:A

3. Hudus ve imkân delili aşağıdaki delillerin hangisine girer?

a) Teleolojik delil	c) Ahlâk delili	e) Hepsi
b) Ontolojik delil	d) Kozmolojik delil	CEVAP:D

4. Evrende var olan her şeyin insan için yaratıldığını söyleyen yaklaşım hangisidir?

a) Hudus	c) Gaye	e) İnyet
b) İmkân	d) Dinî tecrübe	CEVAP:E

5. İnyet ve ihtira delili hangi delil grubu içerisine girer?

a) Kozmolojik delil	c) Teleolojik delil	e) Dinî tecrübe delili
b) Ahlâk delili	d) Ontolojik delil	CEVAP:C

6. Teleolojik delilin diğer bir adı aşağıdakilerden hangisidir?

a) Ontoloji	c) Ahlâk	e) Hiçbiri
b) Nizam ve gaye	d) Dinî tecrübe	CEVAP:B

7. Ahlâk delilini aşağıdaki filozoflardan hangisi gündeme getirmiştir?

a) Descartes	c) Spinoza	e) Kant
b) Leibniz	d) Platon	CEVAP:E

8. Ontolojik delili felsefe tarihinde ilk defa sistemli bir şekilde ifade eden düşünür aşağıdakilerden hangisidir?

a) Anselm	c) Leibniz	e) Kant
b) Descartes	d) Spinoza	CEVAP:A

9. Aşağıdakilerden hangisi dinî tecrübe delilinin özelliklerinden birisidir?

a) Dinî tecrübe doğrudan yaşanan vasıtasız bir haldir. O, ani olarak ortaya çıkar ve uzun süre devam etmez.	
b) O, tahlili mümkün olmayan bir bütünlük teşkil etmektedir.	
c) Dinî tecrübe, kişisel olarak yaşandığı için başkalarına tam olarak anlatılamaz.	
d) Dinî tecrübeye aşkın bir varlıkla buluşma söz konusudur.	
e) Hepsi	CEVAP:E

10. Evrenden hareketle Tanrının varlığını ispatlamaya çalışan delil hangisidir?

a) Ontolojik delil	c) Kozmolojik delil	e) Hiçbiri
b) Dinî tecrübe delili	d) Ahlâk delili	CEVAP:C

ÜNİTE 4: TANRI'NIN SIFATLARI

S-1. Tanrı'nın sıfatları konusunda din ile felsefe arasında nasıl bir ilişki vardır?

C-1. Hiçbir zaman görüş birliği olmamıştır. Din, felsefenin bazı sıfatlarını kabul etmezken, felsefe de dinin bazı sıfatlarını kabul etmeye yanaşmamaktadır. Din felsefecileri, sonsuz sayıda sıfatının bulunması mümkün olan Tanrı'nın sıfatlarını, diğer sıfatları da içeren, mutlak kudret, mutlak bilgi, ezeli ve ebedi gibi daha sınırlı sayıda sıfatlar üzerinde ele almaktadırlar. Tanrı'nın sıfatları konusunun ortaya çıkardığı en önemli meselelerden biri de Tanrı-alem ilişkisi problemidir.

S-2. Felsefecilere göre Tanrı'nın sıfatlarını açıklayınız?

C-2. 1. Birlik ve Basitlik, 2. Zorunluluk, 3. Ezellilik ve Ebedilik, 4. İlim, 5. Kudret, 6. İyilik ve Adalet.

S-3. Allah'ın Birlik ve Basitlik sıfatını açıklayınız?

C-3. Tanrı'nın birliği (tekliği) konusunda monoteist dinler ittifak halindedir. Bunun bir istisnasını Hristiyanlığın teslis inancıdır. Yahudi, Hristiyan ve İslam tarihlerinde tartışma konusu olan bütün klasik delillerin yahut doğal teolojinin işaret ettiği Tanrı, bir-tek olan Tanrı'dır. Ontolojik delilin 'En Yetkin Varlık', kozmolojik delilin 'İlk yahut Yeter Sebeb'i, teleolojik delilin 'Düzen ve Gaye Koyucu'su, ahlak delilinin 'Ahlakî Hakim'i Bir-Tek'dir. Tanrı'nın zatı ve sıfatları birbiriyle özdeş olmadıkları gibi, birbirlerinden ayrı da var olamazlar. Aynı şey, Tanrı'nın ilim, kudret, irade vb. sıfatları için de düşünülebileceğinden, bu sıfatlar Tanrı'da farklı manalara delalet etmekle birlikte, hepsi ancak O'nun zatında bulunabilir, O'nun zatıyla kaim olabilir.

S-4. Birden fazla Tanrısal ferdin olamayacağına dair deliller nelerdir?

C-4. birincisi, iki Tanrısal ferdin varlığı düşünülmüş olsa bile, bir varlığın Tanrı olması için zorunlu olan nitelikler (sıfatlar) değişmez olacağı için onların gerçekte bir ve aynı varlık olduklarını düşünmemek için bir sebep bulunmamaktadır. İkinci olarak, her şeyi bilen, her şeye gücü yeten, mutlak irade sahibi olan birden fazla ferd mevcut olsa, iradeleri ve güçleri arasında bir çatışma meydana gelmesi kaçınılmaz olacaktır. Üçüncü olarak da birden fazla Tanrısal ferdin düşünülmesi, evrendeki düzen ve gayeliliğin sürekliliğini açıklama konusunda bir engel oluşturacaktır.

S-5. Gazali'nin de işaret ettiği Filozoflar tarafından savunulan Tanrı'nın basitliği kaç temel iddiayı içerir?

C-5. a) Tanrı, hem gerçekte hem de düşüncede her hangi bir niteliksel ayırıma konu olamaz. b) Tanrı için iki farklı anlama delalet edecek madde ve form gibi bir ayırım söz konusu olamaz. Çünkü madde forma, form da maddeye muhtaçtır. Halbuki Tanrı, maddî bir varlık değildir. c) Tanrı ile sıfatları (ilim, irade, kudret vb.) arasında bir ayırıma gidilemez. Çünkü böyle bir ayırım, O'nun birliği ve basitliğini ortadan kaldırır. d) Tanrı'nın cins veya türden oluşan her hangi bir bileşiklik içermesi söz konusu olamaz. e) Tanrı'nın varlığı bir mahiyete izafe edilemeyeceği için, O'nda bir varlık-mahiyet ayırımına gidilemez.

S-6. Allah'ın Zorunluluk sıfatını açıklayınız?

C-6. O'nun varlığının bir nedeni olmaması gerektiği hususunda görüş birliği bulunmaktadır. Tanrı'nın zorunluluğu konusunda iki tür yaklaşım bulunmaktadır: **Bunlardan birincisi**, Tanrı'nın zorunlu varlığının bir mahiyete atfedilemeyeceğini savunurken; **ikincisi**, Tanrı'nın zorunlu varlığının mahiyetinin gereği olduğu görüşündedir. Birinci yaklaşımı savunan İbn Sina'ya göre, Tanrı'nın varlığı ile mahiyeti bir ve aynıdır. Leibniz'in savunduğu ve ontolojik delile de kaynaklık eden ikinci yaklaşıma göre, Tanrı'nın zorunlu olması mahiyetinin bir gereğidir. Mahiyeti bir varlığın nedensel açıklaması olarak düşünmek için bir gerekçe olmadığını savunan Gazali'ye göre, bu hususta ortaya çıkan karışıklığın temel nedeni 'zorunlu varlık' kavramına yüklenen anlamdan kaynaklanmaktadır. Tanrı'nın hem gerçekliği, hem de mahiyeti vardır. Gazali açısından zorunlu varlık, varlığından başka bir mahiyeti olmayan varlık değil, varlığı için etkin bir nedeni bulunmayan varlıktır. Tanrı'nın varlığının bir etkin nedeni ve başlangıcı bulunmaması, O'nun zorunlu bir varlık olması için yeterlidir.

S-7. Allah'ın Ezellilik ve Ebedilik sıfatını açıklayınız?

S-7. Şayet Tanrı'nın olmadığı bir zaman düşünürsek, O'nun hadis bir varlık olduğunu kabul etmek zorunda kalırız ki bu durumda O, Tanrı olamaz. Eğer Tanrı'nın ezeli ve ebedi varlık olduğu kabul edilmezse, ontolojik, kozmolojik ve teleolojik deliller ile ahlak delilinden hemen vazgeçmek gerekir. Çünkü ontolojik, kozmolojik ve teleolojik delillerin üçü de Tanrı'nın ezeli olduğu inancına dayanmaktadır. Ahlak delilinin işaret ettiği, ölümden sonraki sonsuz hayatta

insanlar için en yüksek iyiyi (ahlaklılıkla mutluluğun birleşmesini) gerçekleştirecek olan Tanrı'nın, her şeyden önce kendisi sonsuz, ebedidir.

S-8. Ezellik-ebedilik konusunda kaç anlayış bulunmaktadır?

C-8. Bunlardan birincisi, Tanrı'nın tamamen zamanın dışında, yani 'zamansız' bir varlık olduğu anlayışıdır. İkincisi ise Tanrı'nın başlangıcı ve sonunun olmadığı, her zaman var olduğu ve var olmaya devam edeceği anlayışıdır. Tanrı ister zamansız, isterse zamansal bir varlık olarak kabul edilsin mesele tam olarak halledilmiş olmamaktadır. Tanrı zamanın dışında kabul edildiğinde, zamanda olan alemle ilişkisini izah etmek oldukça güçleşmekte; O'nu zamanda düşünmek ise klasik teizme pek uygun gözükmemektedir. Çünkü teizme göre, Tanrı, zaman ve mekanla daimî bir ilişki içinde olmakla birlikte, zaman ve mekanın ötesindedir. O, zaman ve mekanda var olanların şartıdır, fakat kendisi o şartlardan bağımsız olarak mevcuttur.

S-9. Allah'ın İlim sıfatını açıklayınız?

C-9. Tanrı'nın bilgisini insan bilgisinden ayıran en önemli özelliklerden biri, biliş tarzıdır. İnsan bilgisi, genellikle dolaylı bir biliş tarzına bağlı iken, mükemmel olan ilahi bilgi, doğrudan bir bilgidir. Tanrı'nın bilgisini insanın bilgisinden ayıran bir diğer önemli özellik de onun tamlığıdır. İlahi bilginin tam, kesin ve değişmez oluşu ile Tanrı'nın zamanın dışında oluşu arasında ayrılmaz bir ilişki bulunmaktadır. Zamana bağlı oluşu insan bilgisinin artma ve eksilmesinin (değişmesinin) temel nedenlerinden biridir. **Hem Farabi, hem de İbn Sina'ya göre, Tanrı'nın bilgisi, varlıklar(mevcutat)ın 'sebebi'dir.** Objenin değişmesine bağlı olarak değişmeyen Tanrı'nın bilgisi, tek ve bölünmezdir. Gazali de filozofların görüşlerine benzer şeyler söyler. O halde Gazali, neden filozofları eleştirmektedir? Aslında, onun eleştirisi, filozofların kozmolojisinin bütününe yönelttiği eleştirinin bir parçası durumundadır. Bilindiği gibi, Farabi ve İbn Sina Tanrı-alem ilişkisini sudur nazariyesi ile izah etmeye çalışmışlardır. Gazali'ye göre, hem sudur nazariyesini kabul edip, hem de Tanrı'nın 'geçmiş', 'şimdi' ve 'gelecek' kategorileri içinde düşünülen cüzileri bildiğini söylemek mümkün değildir. Gazali, Tanrı'nın cüzileri bilmediğini söyledikleri gerekçesiyle filozofları tekfir etmiştir.

S-10. Allah'ın Kudret sıfatını açıklayınız?

C-10. Gerek Kur'an, gerekse Yahudilik ve Hristiyanlığın kutsal kitaplarına göre, Tanrı her şeye kadirdir. Tanrı'nın 'her şey'e gücü yeten bir varlık olması, beraberinde bir dizi soruyu da getirmektedir. Mesela, Tanrı, istese ölebilir mi? Kendisi gibi başka bir Tanrı yaratabilir mi? Yuvarlak bir üçgen yaratabilir mi? Başka bir ifadeyle zıtları birleştirebilir mi? Aslında bu tür sorular, İbn Hazm 'deli sualleri' dediği türden sorulardır. Tanrı, kendi adaleti, merhameti ve hikmetiyle bağdaşmayan şeyleri yaratmaz. O, 'ilahi tabiat'ına ters düşen şeyleri, imkansız olmamakla birlikte, yapmaz. Mesela, yalan söylemek, aldatmak gibi fiiller, bilgi, akıl, irade ve kudret sahibi her varlık için mümkün iken, bunlar ilahi tabiata ters düşer. Tanrı'nın kudreti ile ilgili, görünürde mantıksal bir çelişki içermeyen "taş paradoksu" çağdaş din felsefesinde büyük tartışmalara neden olmuştur. Bu paradoks, "Tanrı kaldıramayacağı bir taşı yaratabilir mi?" sorusunun ortaya koyduğu paradokstur. Tanrı 'her şeye gücü yeten' varlık olduğuna göre, kaldıramayacağı bir taşı yaratıp yaratamayacağını sormak anlamsız olacaktır. O halde "Tanrı kaldıramayacağı bir taşı yaratabilir mi?" sorusu, "Tanrı yapamayacağını yapabilir mi?" sorusuna eşdeğerdedir. George Mavrodes'in çözüm şekli de böyledir. Tanrı'nın kendi kaldıramayacağı bir taşı yaratamaz oluşu, O'nun mutlak gücüne her hangi bir halel getirmez.

S-11. Allah'ın İyilik ve Adalet sıfatını açıklayınız?

C-11. Tanrı'nın iyi ve adil olduğu konusunda teistler ittifak halindedir. Kutsal kitaplar ve delillerde görülen en önemli sıfatların başında adalet, rahmet, merhamet, inayet, sevgi gibi ahlaki nitelikler gelmektedir. Tanrı'nın pek çok sıfatı tek kelime ile ifade edilmek istendiğinde akla iyilik kavramı gelmektedir. İyilik, hakk ve adaletten başka, lütuf, ihsan, inayet, rahmet, sevgi ve benzerlerini kapsamakta ve gerektirmektedir. Ahlaki sıfatların en temeli olan adalet ise hüküm verirken tarafsız biçimde en doğru kararı, paylaştırırken her hak sahibine eksiksiz biçimde hak ettiğinin tamamını vermektir. Farabi ve İbn Sina gibi İslam filozflarına göre, Tanrı mutlak hayr (el-hayru'l-mutlak), saf hayr(el-hayru'l-mahz)dır. Tanrı iyi ve adaletli olduğuna göre, alemde görülen kötülüğün sebebi nedir? Bu soru, bizi teodise problemine götürmektedir ki bu çerçevede yapılan tartışmalar ileride 'Kötülük Problemi' başlığı altında ele alınacaktır.

5. ÜNİTE: İMAN ve AKIL İLİŞKİSİ

S-1. Günümüz din felsefesinde iman-akıl ilişkisi nasıl sınıflandırılmaktadır?

C-1. katı akılcılık, imancılık (fideizm) ve eleştirel akılcılık şeklinde üç başlık altında ele alınıp değerlendirilmektedir. Hilmi Ziya Ülken de Felsefeye Giriş isimli eserinde kömürünün inancı, dogmatik aklın inancı ve tenkitçi aklın inancı olmak üzere benzer bir tasniflendirme yapmıştır.

S-2. Bazı din felsefecileri konuyu dört başlık altında incelemiştir. Bunlar nelerdir?

C-2. katı akılcılık, katı imancılık, eleştirel akılcılık ve tahkiki imancılık.

S-3. İman kavramı nasıl tarif edilmektedir, iman nasıl oluşmaktadır, öncülleri nelerdir?

C-3. En genel anlamıyla iman, süje (inanana) ile obje (inanılan-Tanrı) arasındaki ilişkiden ibarettir.

iman üç temel unsurun bir arada bulunmasından ibarettir. Bunlarda: “Süje”, “obje” ve “iman”dır. İmanın aşamalarını Hristiyan düşünörlere göre sıralı bir şekilde gösterecek olursak: “ilgi, şüphe, zan, inanç, iman ve bilgi” olduğunu görürüz. Fakat İslam düşünörlüne göre “iman” ile “bilgi”nin yeri değişmektedir.

S-4. “iman” ve “inanç” terimleri aralarındaki fark nedir?

C-4. Bu iki terim hem din-dışı, hem de dini alanda kullanılmaktadır. Din-dışı alanda kullanıldıklarında ikisinin arasında herhangi bir ayırım yapılamayıp birbirinin yerine kullanılarak bilgiden önce gelen ihtimalli bir “zihni durumu” ifade ettikleri ileri sürölmektedir. İnanç objeleri vahiyle ilgili olmadığı zaman doğruluğu, yanlışlığı, kesinliği vb. tartışma konusu olabilir. Fakat iman da ihtimalden ziyade tam bir “sübjektif kesinlik”ten söz edilmektedir. İslam’da iman ve inanç aynı anlamlara gelmediği gibi, İslam imanı bilgiden önce değil, bizzat bilgiden sonra gelmektedir. Fakat inanç, hem bilgiden, hem de imandan önce gelmektedir. İslam’da iman, bir inancın olumlu ve şuurlu bir kabulünden ibarettir.

S-5. Batılı filozoflar akılı nasıl tarif etmiştir?

C-5. Anaxagoras’ta alemleri idare eden akıl, Sokrat, Eflatun ve Aristo’da eksik ve aldatıcı bilgiye karşı tutarlı ve doğru düşöncenin fonksiyonudur. Aristo akılı, ruhun düşünme gücü çerçevesinde ele alıp inceler. Ona göre, mahiyet ve fonksiyonları açısından iki çeşit akıl vardır bunlar da, pasif (münfail) akıl ve Aktif (faal) akıldır. Pasif akıl, kendisinde yazılı hiçbir şey bulunmayan boş bir levhaya benzemektedir. Aktif akıl ise, aklın, kavranabilirlerin kendisinde fiil halinde bulunduğu kısmıdır. Pasif akla etkide bulunarak bilginin meydana gelmesini sağlamaktadır.

S-6. İslam filozofları akılı nasıl tarif etmişlerdir?

C-6. İslam filozoflarından İbn Sina, ‘cevher; şayet cismin bir parçası olmayıp, ayrık olur ve cisimlere hareket ettirmek şeklinde bir etkide bulunursa buna nefis’ adı verilir. ‘Her yönden maddeden uzak olan cevher de akıl’ adını almaktadır. İbn Sina’ya göre, amelî ve nazarî akıl olmak üzere iki yetisi bulunmaktadır. Nazarî akıl; tümel mahiyetleri kabul edip, cüz’î konularda doğruluğu, yanlışlığı, zorunluluğu, mümkünü ve imkansızı araştıran ilkedir. Amelî akıl ise; insan bedeninin, bilinen ya da doğru zannedilen bir amaç için, istenilen tikellere doğru istek gücünü hareket ettiren ilkedir.

S-7. Katı akılcılık nedir açıklayınız?

C-7. Bir şeye iman edebilmek veya inanabilmek için, o şeyin doğruluğunun herkese ispatlanabilir olması gerektiğini, eğer bu mümkün değilse entelektüel ve hatta etik bir sorumluluk gereği o şeye inanmamanın daha doğru olduğunu iddia eden felsefi yaklaşımdır.

S-8. Katı akılcılığın en önemli temsilcisi kimdir?

C-8. İngiliz matematikçi ve felsefecisi W.K. Clifford (1845-1879)’dır.

S-9. Clifford tarafından ifade edilen katı akılcılığın ana fikri nedir?

C-9. Her zaman, her yerde ve herkes için, yetersiz delile dayanarak bir şeye inanmak yanlıştır. Eğer bir kimse çocukluğunda veya daha sonra ikna edildiği bir inanca sarılarak, onunla ilgili zihninde beliren herhangi bir şüpheyi bastırır veya öteye iterse ve kendisini rahatsız etmeksizin kolayca sorulamayacak soruları kafirce sorular olarak görürse, bu kişinin hayatı insanlığa karşı işlenmiş uzun süren bir günahdır. Bir öğretinin delilinin araştırılması hep geçerli olacak şekilde bir defada yapıp sonra da nihai karar verilmiş farz edilmemelidir. Bir şüpheyi bastırmak hiçbir zaman meşru değildir; çünkü o şüphe ya zaten yapılmış

olan araştırmayla dürüstçe cevaplanabilir, ya da o şüphe soruşturmanın tamamlanmamış olduğunu ispat eder. Clifford'ın savunduğu akılcılığı göre hiçbir dini inanç sistemi bütün inançlarımıza hakim olması gereken yüksek ispatlama standartlarını karşılamaya elverişli değildir. Bu durumda makul bir kişinin inansızca idare etmesi zorunludur.

S-10. Katı akılcılığa karşı ileri sürülen eleştiriler nelerdir?

C-10. Katı akılcılık, iman-akıl ilişkisine makul bir yaklaşım değildir. Çünkü: Eğer katı akılcılık doğru ise insanların sadece dini inanca değil, ahlaki, politik, estetik vb. hiçbir inanca sahip olmamaları gerekirdi. Fakat insanlar, çeşitli türden olan inançlardan yoksun değillerdir. Öyleyse, katı akılcılık doğru değildir.

S-11. Katı İmancılık nedir açıklayınız?

C-11. İman hususunda, önceki konuda incelediğimiz katı akılcılığın tam olarak zıddı konumunda olan tutum imancılık veya **fideizm** diye de isimlendirilen katı imancılıktır. katı imancılık, iman konularında aklın hiçbir yerinin olmadığını, olmasının gerekmediğini, olmasının bir yararının da bulunmadığını savunan yaklaşım olarak bilinmektedir.

S-12. İmanda risk faktörünün gerekli olduğunu savunan Kierkegaard bunu nasıl açıklamıştır?

C-12. "Risk olmadan iman olmaz. İman kesinlikle bireyin ie dnklğndeki sonsuz arzu ile objektif belirsizlik arasındaki çelişkidir. Eğer Tanrı'yı objektif olarak kavrayabilecek durumdaysam, o zaman inanmam, fakat tam da bunu yapamadığım (kavrayamadığım) için inanmak zorundayım. Eğer kendimi iman içinde korumak diliyorsam sürekli objektif belirsizliğe sıkıca sarılmaya hep azimli olmalıyım, ki böylece yetmiş bin kulatan daha derin suyun üzerinde hala imanımı koruyarak kalırım"

S-13. Eleştirel Akılcılığı açıklayınız?

C-13. Katı akılcılık ile **katı imancılık arasındaki orta yol, ılımlılık veya lllk**, din felsefesinde eleştirel akılcılık olarak isimlendirilmektedir. Eleştirel akılcılık, dini inanç sistemlerinin kesin ispatı imkansız olmakla birlikte, böyle bir sistemin aklen eleştirilip değerlendirilebileceği ve bunun zorunlu olduğu şeklinde tanımlanmaktadır.

S-14. O, akılcılığı önemsemekle birlikte mutlaklaştırmayıp ve tek başına görmeyip irrasyonel bilgi yetilerine asgari düzeyde de olsa geçerlilik hakkı tanıyan bir tutumun doğru olduğunu savunmuştur. Diyen ve Eleştirel Akılcılığın temsilcisi olarak akla ilk gelen kişi kimdir?

C-14. Karl Popper(1902-1994)'dır.

S-15. Tahkiki İmancılık nedir açıklayınız?

C-15. Nasıl ki akılcılığı 'katı' ve 'eleştirel' diye ayrıldıysa, imancılığında 'katı imancılık' ve 'eleştirel imancılık' şeklinde ikiye ayrılır. Eleştirel akılcılığa paralel ve hatta onu tamamlayacak bir anlayış olan ölçülü veya ılımlı imancılık türüne, İslam düşüncesindeki klasik iman tasniflerinden olan 'tahkiki iman' kavramından hareketle 'tahkiki imancılık' ismi verilmektedir. Bu iman anlayışı, islam düşüncesindeki taklidi iman düşüncesinin bir üst seviyesi, katı imancılığın da daha ölçülü halidir. Tahkiki imancılık, riskli bir güven duygusundan ziyade eleştirel akılcı ve tedbirli bir tevekküle dayanan iman halinin tercih edilmesidir.

S-16. Gazali'ye göre iman kaça ayrılır?

C-16. **a) Taklidi İman:** Bu safha imanın olduğu gibi kabul edilmesidir, herhangi bir araştırmaya gerek duyulmaz. **b) Tahkiki iman:** Diğer bir ismiyle ilim derecesi olarak da ifade edilen bu iman anlayışı, akide ile ilgili tetkik tahkike ihtiyacın olduğu alandır. **c) İmanın zevk boyutu:** Bu aşamada ise, imanın batınına gitmek, marifet seviyesine ulaşmak vardır. Bu aynı zamanda bilinen bir şey olmayıp, yaşanan bir haldir.

S-17. Tahkiki imancılığın, katı imancılıktan farklı olan yanını açıklayınız?

C-17. Tahkiki imancılık, risk faktörünü önemseyip en aza indirgeme gayreti hususunda katı imancılıktan ayrılır.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Yazılı veya şifahi nakledilmiş Tanrı kelamındaki vahyedilmiş hakikatlerin tasdik edilmesine ne denir?
a) Kişi merkezli iman c) Kişi merkezli tasdik e) Hiçbiri
b) Önerme merkezli iman d) Eleştirel iman CEVAP:B
2. İmanın Tanrıya duyulan güven olduğunu söyleyen yaklaşım hangisidir?
a) Önerme merkezli iman c) Kişi merkezli iman e) Eleştirel iman
b) Önerme merkezli tasdik d) Tahkiki iman CEVAP:C
3. “Saçma olduğu için inanıyorum” şeklindeki görüş kime aittir?
a) Tertullian c) Kant e) Augustinus
b) Gazali d) Thomas Aquinas CEVAP:A
4. Hristiyan düşüncesinde imanla ilgili sıralama aşağıdakilerin hangisinde doğru olarak verilmiştir?
a) Bilgi-iman-zan c) İman-zan-bilgi e) İman-bilgi-zan
b) Zan-bilgi-iman d) Zan-iman-bilgi CEVAP:D
5. İslâm düşüncesinde imanla ilgili sıralama aşağıdakilerin hangisinde doğru olarak verilmiştir?
a) Bilgi-iman-zan c) İman-zan-bilgi e) İman-bilgi-zan
b) Zan-bilgi-iman d) Zan-iman-bilgi CEVAP:B
6. “İmana yer açabilmek için bilgimi inkâr ettim” sözü kime aittir?
a) Thomas Aquinas c) Augustin e) Kant
b) Kierkegaard d) Tertullian CEVAP:E
7. Bir dinî inanç sisteminin hakkıyla ve akli bir şekilde kabul edilmesi için, bu inanç sisteminin doğru olduğunun ispatlanmasının zorunluluğunu dile getiren görüş hangisidir?
a) Katı akılcılık c) Eleştirel akılcılık e) Hiçbiri
b) Katı imancılık d) Tahkiki imancılık CEVAP:A
8. “Birinin imanının bazı dışsal, rasyonel standartlarla deneme veya değerlendirme fikri, büyük olasılıkla gerçek bir imandan yoksunluğu yansıtan korkunç bir hatayı temsil etmektedir” şeklinde özetlenen imancılık hangisidir?
a) Katı akılcılık c) Katı imancılık e) Hiçbiri
b) Tahkiki imancılık d) Eleştirel akılcılık CEVAP:C
9. Aşağıdakilerden hangisi inanç ve iman aşamalarındandır?
a) Dürtü-tepki c) Davranışlarda gösterme e) Hepsi
b) Zihinsel kapsayıcılık d) Kapsayıcı bütünsellik CEVAP:E
10. Fideizme benzemeksizin, dinî inanç sistemlerinin rasyonel olarak eleştirilmesi ve değerlendirilmesinin mümkün olduğunu kabul eden yaklaşım aşağıdakilerden hangisidir?
a) Katı akılcılık c) Tahkiki imancılık e) Hiçbiri
b) Eleştirel akılcılık d) Katı imancılık CEVAP:B

6. ÜNİTE: DİNİ TECRÜBE

S-1. "Dini tecrübe" Kavramın kullanılmasında karşılaşılan güçlüğü karşın, Türkçede uzun zaman hangi tabir kullanılmıştır?

C-1. Türkçede uzun zaman 'dini hayat' tabiri de kullanılmıştır.

S-2. Dini tecrübeleri nasıl anlayacağız?

C-2. Geniş anlamda, bu kavram bir kimsenin dinî yaşantısında karşılaştığı herhangi bir tecrübe için kullanılabilir, fakat bu kavramın yaygın olan felsefi kullanımı bir kimseyi Tanrı'nın varlığından bir şekilde haberdar eden tecrübeyle sınırlandırılabilir.

S-3. Dini tecrübe görüşünün çağdaş din epistemolojisindeki önde gelen temsilcilerinden dir.Ona göre, dinî tecrübe olgusunun odağında, Tanrı'yı düşünmek veya O'nun hakkında akıl yürütmekten farklı olarak, 'tecrübe', 'doğrudanlık', ve 'duyusal-olmayan bir sunum' yer almaktadır. Bu düşünür kimdir?

C-3. William P. Alston'a (1921-2009)

S-4. 'Tecrübe' veya 'algılama' fenomenini epistemoloji açısından açıklayınız?

C-4. Tecrübe kavramı daha çok dış dünyadaki sıradan fiziksel varlıkların duyusal tecrübesini ifade edecek dar anlamının ötesinde iç-algıları, yani bir kimsenin kendi zihinsel durumlarına ilişkin doğrudan tecrübeleri de içerir. Masa, sandalye gibi sıradan cisimlerin veya laboratuvar koşullarında birtakım mikro varlıkların görsel algısına sahip olmak, sınırlarını kuşatamadığımız evreni algılamak, kahvenin tadını almak, fiziksel bir acı duymak veya herhangi bir olay karşısında bir üzüntü veya sevinç duymak gibi birçok şey 'tecrübe' başlığı altında değerlendirilebilir.

S-5. Richard Swinburne göre tecrübe edenin bakış açısından kaç çeşit dinî tecrübe vardır?

C-5. Beş çeşit dinî tecrübe olduğunu ileri sürer. 1.Sıradan, herkesçe bilinen bir duyu nesnesi vasıtasıyla Tanrı'nın veya Mutlak Gerçekliğin tecrübe edilmesi. Mesela, birisi bir dinî resimde, gün batımında veya okyanusta Tanrı'yı gördüğünü iddia edebilir. 2.Sıradışı ve herkesçe bilinen bir duyu nesnesi vasıtasıyla Tanrı'nın veya Mutlak Gerçekliğin tecrübe edilmesi. Mesela, bir kimse aşkın olanı Bakire Meryem'in Lourdes'ta görünüşü vasıtasıyla tecrübe ettiğini iddia edebilir. 3.Kişiyi mahsus ve normal duyu diliyle tasvir edilebilen duyular vasıtasıyla Tanrı'nın veya Mutlak Gerçekliğin tecrübe edilmesi. Mesela, tıpkı vecd halindeyken Peter'in yenmesi helal olmayan hayvanların olduğu bir örtünün gökten indirildiğini gördüğü gibi, bir kişi rüyada veya hayalde Tanrı'yı tecrübe ettiğini iddia edebilir. 4.Kişiyi mahsus fakat normal duyu diliyle tasvir edilemeyen duyular vasıtasıyla Tanrı'nın veya Mutlak Gerçekliğin tecrübe edilmesi. Burada kişi bir şeyi hisseder veya tecrübe ettiğini iddia eder, fakat bu şey kendisi hakkında konuşulabilecek bir şey değildir; o anlatılamazdır. 5.Hiçbir duyum, vasıtasına dayanmaksızın Tanrı'nın veya Mutlak Gerçekliğin tecrübe edilmesi. Kişi sezgisel olarak veya doğrudan doğruya Tanrı'nın veya Bir'in farkında olduğunu iddia eder.

S-6. Dini Tecrübenin Çeşitlerini açıklayınız?

C-6. a. Hissetme Olarak Dini Tecrübe. b. Algısal Tecrübe Olarak Dini Tecrübe. c. Dini İnançlara Dayalı Yorum Olarak Dini Tecrübe.

S-7. Hissetme Olarak Dini Tecrübeyi açıklayınız?

C-7. Friedrich Schleiermacher, dinî tecrübenin entelektüel veya bilişsel bir tecrübe değil, ama "dünyanın haricinde bir kaynağa veya güce mutlak veya bütünsel bir bağımlılık hissi" olduğunu iddia etmektedir. Bu tecrübe kendi kendini kanıtlar, sezgiseldir ve kavramların (fikirler, inançlar veya amellerin) denetiminden geçmemiştir. Kavramsal ayrımlardan önce gelen bir histir, bu sebeple biz onu tasvir edemeyiz. Bu bilişsel bir tecrübe olmaktan ziyade duyusal bir tecrübedir.

S-8. "hissetmenin dinin daha derindeki kaynağı olduğunu", bu sebeple de felsefî ve teolojik düşüncenin dinî tecrübenin yan ürünleri, doğal uzantıları olduğunu iddia eder. Ona göre, dinî tecrübe olmaksızın, ne teolojiler ne de dinî felsefeler olurdu. Bu görüşünü şu ifadeleri ile destekler: "Saf entelektüel süreçlerle doğrudan dinî tecrübenin verilerinin doğruluğunu ispat etmeye teşebbüs etmek kesinlikle boşunadır." Bu düşünür kimdir? C-8. William James (1842-1910).

S-9. Algısal Tecrübe Olarak Dini Tecrübeyi açıklayınız?

C-9. Bu görüşe göre dinî tecrübeler bir tür algı olarak nitelendirilirler. Mesela, bunlardan William Alston, Tanrı tecrübesinin çoğunun algı ile aynı yapıda olduğu kanaatindedir. Gündelik duyu algımızda (mesela bir kediye görmemizde) biz şu üç ögeyi ayırt edebiliriz: Algılayan (kediye gören kişi), algılanan nesne (görülen kedi) ve fenomen (kedinin görünüşü). Bunun gibi Tanrı tecrübesinin çoğunda da üç öge vardır: Dinî tecrübeyi yaşayan, tecrübe edilen şey (Tanrı) ve Tanrı'nın tecrübeyi yaşayana görünüşü veya takdimi.

S-10. Gündelik algısal tecrübenin veya duyu tecrübesinin Tanrı tecrübelerinden farklılıkları nelerdir?

C-10. Bunlardan birincisi; duyu algısı sıradan bir tecrübedir, buna karşılık dinî tecrübe sıra dışıdır, hatta nadirdir. İkinci olarak; duyu algısı canlı ve zengin ayrıntılara sahiptir, dünyaya dair bilgi bolluğundan çatlayacak gibidir, buna karşılık Tanrı tecrübesi sönük, zayıf ve bulanıktır, görünüşe bakılırsa Tanrı hakkında az bir bilgi verir. Üçüncü olarak; bütün insanlar duyu algısı yeteneğine sahip olmakla birlikte çoğu insan dinî tecrübe yeteneğine sahip değildir.

S-11. Dini İnançlara Dayalı Yorum Olarak Dini Tecrübeyi açıklayınız?

C-11. Proudfoot şunu savunur: "Dinî tecrübe tasvirimiz, insanların ilahî bir şeyi tecrübe etmek şeklinde tasvir ettikleri dinî tecrübeleri yaşamış olmalarını kabul etmeye mü-saade edecek kadar geniş olmalı, fakat kimsenin ilahî bir nesneyi fiilen tecrübe etmiş olmasını teslim etmeyi zorunlu kılmamalıdır."

Proudfoot'a göre, dinî tecrübe onu yaşayan kişinin dinî farz ettiği veya dinî olarak yorumladığı bir tecrübedir. Tecrübenin dinî oluşu onun dinî bir içeriği olması sebebiyle değildir, fakat bu bir kişinin her ne tecrübe ederse etsin ona kattığı inanç yapısı sebebiyledir, çünkü o yapı bu kişinin dinî inancı üzerine kurulmuştur.

S-12. Birçok felsefeci inananların, hangi konularda doğrudan Tanrı tecrübesine sahip oldukları iddiaları konusunda şüphe duyarlar?

C-12. Bu nedenlerden birisi, bazılarının Tanrı'nın var olmadığına inanmalarıdır. Şayet Tanrı yoksa onun hakikaten tecrübesinin imkansız olduğu açıktır. Fakat bir kimsenin, Tanrı'nın var olmadığını kesin olarak bilmediği sürece, Tanrı'nın varlığının, tecrübe temelli bir delili olabileceğini reddetmesi hiç de doğru değildir.

S-13. Sadece belirli durumlarda tecrübeleri test etmek için, bazı filozofların safdillik ilkesi diye isimlendirdiği ilkeyi açıklayınız?

C-13. Safdillik ilkesi basitçe; bir kimsenin X'in mevcut olduğunu ve onun belli özelliklere sahip olduğunu tecrübe etmesi durumunda, onun algılarının yanıltıcı olabileceğini düşünmesi için geçerli nedenleri olmadığı sürece, X'in gerçekten var olduğuna ve o özelliklere de sahip olduğuna inanmasının makul olacağı şeklindeki bir iddiadır.

S-14. Hangi tür deliller bizi, tecrübeye dayalı iddialardan kuşku duymaya ya da onları geçersiz kabul etmeye sevk eder?

C-14. **Birincisi**, bir kimse tecrübe edildiği iddia edilen bir nesnenin aslında tecrübe edilmediğine inanmak için geçerli bir nedene sahip olabilir. Örneğin, kaza anında başka bir şehirde olduğu bilinen bir kimsenin kazaya tanıklık ettiğini ileri sürmesi durumunda onun tanıklığını geçersiz kabul edersiniz. **İkinci** itiraz ise, tecrübenin, geçmişte sıklıkla yanıltıcı olduğunu ya da yanlış tecrübe iddialar üreten bir durumda vukû bulduğunu gösteren tümevarımsal bir delil niteliğinde olmasıdır. Örneğin, bir kimse halüsinasyonlar ürettiği bilinen ilaçların etkisi altında tecrübe edilen vizyonları reddedebilir.

7. ÜNİTE: DİN DİLİ

S-1. Din dili kavramını açıklayınız?

C-1. Tanrı hakkında konuşmanın imkanından başlayıp, eğer konuşmak mümkün ise bunun nasıl bir dil ile yapılabileceği meselesidir. Bu mesele, belli bir çözüme kavuşturulmalıdır ki onunla irtibatlı olarak Tanrı'nın sıfatlarından bahsedilebilsin. Kısaca, mesele, Tanrı hakkında konuşmanın ne tür bir konuşma olduğu, dini ifadelerin başlı başına bilgi unsuru taşıyan ifadeler olup olmadıkları noktasında toplanmaktadır.

S-2. Din dili konusunda İslam düşüncesinde kaç farklı yol izlenmiştir?

C-2. İslam düşüncesinde üç farklı yol izlenmiştir: **Bunlardan birincisi**, teşbih yoludur ki, insanlar için kullanılan kelime ve kavramların benzer şekilde Allah için de kullanılabileceği, kelimelerin her iki durumda da aşağı yukarı aynı anlama geldiği şeklindeki müşebbihe ve mücessime mezheplerinin görüşüdür. Fakat bu görüş Müslüman çoğunluk nazarında fazla kabul görmemişlerdir. Mutezile mezhebine mensup olanlar ve İbn Sina gibi bazı filozoflar da tam aksi istikametteki görüş olan aşırı bir tenzih yolunu seçmiştir.

İslam düşüncesinde **en yaygın olan din dili anlayışı ise, aşırı teşbihi dil ile aşırı tenzihi dil** anlayışlarının arasında dengeli bir orta yol olarak görülebilen temsili dil anlayışıdır. Bu anlayışa göre, kendimiz için de söz konusu olabilmekle birlikte, Allah'ın yüceliğine aykırı düşmeyen ilim, kudret, irade gibi sıfatlar Allah için de O'nun yüceliği ve yetkinliğine uygun düşecek bir anlayışla kullanılabilmektedir. Bu tür sıfatlar ve onlarla ilgili ölçülü kullanımlar, kutsal metinlerde de peygamberlerin ifadelerinde de görülmektedir. Aşırı teşbih yolu açıkça kusurlu, zira çok antropomorfik/insanbiçimci olmakta; aşırı tenzih dili de çok kapalı kalmakta ve agnostisizme/bilinemezciliğe yol açabilmektedir. Bu durumda en doğru yol, her iki kusurdan da azami ölçüde uzak duracak ve insanların yaratıcılarını doğru bir biçimde tanıyıp ibadet edebilmelerine imkan sağlayabilecek bir din dili kullanmaktır.

S-3. Tanrı hakkında konuşmanın ne çeşit bir konuşma olduğu sorusunun, günümüzde din felsefesinin en canlı konusu olduğu söylenilebilir. Bu konuda söylenenleri ve yapılan tartışmaları kaç başlık altında ele alabiliriz?

C-3. a) Doğrulama ilkesi ve Din Dili, b) Amelî Hayat ve Din Dili, c) Eskatolojik Doğrulama ve Din Dili, d) Linguistik Tahliller ve Din Dili.

S-4. Doğrulama ilkesi ve Din Dilini açıklayınız?

C-4. Mantıkçı pozitivistizmin bilinen en temel "doğrulama ilkesi" şöyledir: Bir hükmün doğrulanması, ya duyu tecrübelerinin verileri aracılığı ile ya da bir zihin işlemi sonunda mümkün olur. Bu yollardan biri veya ötekisi ile doğrulanamayan hükümler anlamsızdır ve atılması gerekir. Söz konusu ilkeyi din diline en radikal biçimde uygulayanların başında A. J. Ayer gelmektedir.

S-5. "yanlışlama" kavramını açıklayınız?

C-5. Kavramı felsefe tartışmalarında ön plâna çıkaran K. Popper olmuştur. Ona göre, ortaya çıkan her olgu ve olayı açıklayacak güçte olduğunu öne süren bir teori, aslında fazla bir şey söylemiyor demektir. Mantık açısından bakıldığında, olumlu bir iddia, kendi zıddını dışarıda tutar. Dolayısıyla o, kendi söylediğinin zıddını öne süren bir önermeyi reddeden bir iddiayla eşit olacaktır. Mesele, "Ahmet öğrencidir" önermesi, "Ahmet'in öğrenci olmaması söz konusu değildir" önermesiyle aynı kapıya çıkar.

S-6. Mantıkçı pozitivistlerin yaptığı en önemli hata nedir?

C-6. Birçok dinî hükümlere bilimsel önermelere uygulanabilen tahlilleri uygulamış olmalarıdır.

İkinci olarak, doğrulamacı tahliller, tecrübî açıdan dar bir anlayışı savunuyor görünmektedirler.

Üçüncü olarak, Tanrı'nın varlığı, günlük dilde kullandığımız anlamda empirik bir konu da değildir.

Empirik bir araştırmada obje bulunmayabilir. Dördüncü olarak, doğrulamacı tahlillerle ortaya çıkan bir başka konu da, din dilinin geniş ölçüde paradoksal olduğu iddiasıdır.

S-7. Amelî Hayat ve Din Dilini açıklayınız?

C-7. Doğrulamacı tahlillerin yetersizliğini ortaya koymak için başka açıklama şekillerine de başvurulmuştur. Bunların başında din dilinin başka dil birimlerine geri götürülmesi (irca edilmesi) çabası gelmektedir. Bazıları, dinî hükümlerin büyük bir kısmını ahlâkî hükümlere geri götürmek suretiyle doğrulamacı tahlillerin sebep olduğu zorlukların ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Bunu çok kullanılan bir deyimle açıklamaya çalışalım. Biz "Allah kerimdir" sözü ile bazen "bir işin sonunun iyi olacağını ümit ettiğimizi", bazen da (eğer haksız bir fiile şahit olunduktan sonra söylenmiş ise) "kötülüğün kimsenin yanına kalmayacağını" anlatmak isteriz.

S-8. konatif çözümlemeyi açıklayınız?

C-8. Analitik felsefe çevresinde din dilinin pratik hayattaki fonksiyonuna bakılarak yapılan bu şekildeki çözümleme yaklaşımına "konatif çözümleme" adı verilmektedir.

S-9. Eskatolojik Doğrulama ve Din Dilini açıklayınız?

C-9. Doğrulamacı tahlillerin ortaya çıkardığı güçlüklerin üstesinden gelmek ve en azından dinî hükümlerin bir kısmının daha başka bir yolla çözümlenebileceğini göstermek için başvuru bir yaklaşım daha vardır ki, buna kısaca "eskatolojik doğrulama" adı verilir. Mesela, "ölümden sonra insanın başka türlü bir hayatı olacaktır" iddiasını ele alalım. İddiaya karşı çıkan ve doğrulama üzerinde ısrar eden birine "ölünceye kadar sabret", yahut kısaca "öl ve gör!" diyebilir.

S-10. Linguistik Tahliller ve Din Dilini açıklayınız?

C-10. Linguistik tahlilcilerin büyük bir kısmı, anlamlı olma ile doğrulanmanın her zaman özdeş olmadığı düşüncesinden hareket ederler. Onlara göre bir hükmün nasıl doğrulanacağına değil, nasıl ve niçin kullanıldığına, kullanıldığı yerde ne gibi bir fonksiyon icra ettiğine bakmamız gerekir. Doğrulama kavramına göre yapılan doğrulama, yegâne doğrulama çeşidi değildir. Aksini düşünmek, insanın yalnız inanç hayatının değil, ahlâkî, estetik v.s. tecrübelerinin açıklanmasında son derece dar bir çerçeve içinde hareket etmeğe mahkûm olmak anlamına gelir.

8. ÜNİTE: VAHİY ve MUCİZE

S-1. Vahiy Kavramını açıklayınız?

C-1. Arapça v-h-y kökünden gelen vahiy; gizli ve hızlı bir şekilde bildirmek, konuşmak, ilham etmek, fısıldamak, işaret ve ima etmek gibi anlamlara gelmektedir. Batı düşüncesinde ise “revelation” kelimesiyle ifade edilen vahiy; “belirli hakikatlerin insan için bir bildirim yoluyla bilinir kılınması” ya da “gizli olan bir şeyi gizleyen örtüsünün kaldırılması yoluyla bilinir kılınması” anlamına gelmektedir. **John Baillie**, vahiy şöyle tanımlamaktadır: “Vahiy; kelimesi kelimesine, önceden gizli olan bir şeyi ifşa edip açığa çıkarmak için, o şeyi gizleyen örtüyü kaldırıp göz önüne koymak anlamına gelir.”

S-2. Vahiy Teriminin Kullanılış Şekilleri nelerdir?

C-2. **a.Büyük ve Küçük Vahiy** Kişilere, doğrudan doğruya kendilerini ilgilendiren meseleler hakkında verilen özel mesajlara küçük vahiy olarak isimlendirilmektedir. Buna Kur'an-ı Kerim'de Hz. Musa'nın annesine yapılan vahiy örnek olarak verilebilir. Büyük vahiy ise, dinin uygulanması açısından dünyayı sarsacak çapta öneme sahip olan büyük mesajları ifade eder. **b.Tabiî Vahiy** Tabiî vahye yüklenen anlamların üçünü sırasıyla ele inceleyelim.İlk anlamına göre tabiî vahiy; “güneşin batışı, deprem, kar fırtınası ve çöl rüzgârları gibi olaylar vasıtasıyla” Tanrı'nın iradesini açığa vurması şeklinde anlaşılır. İki Tanrı kendisini fizik tabiatla (ifşâ edip açığa çıkarma anlamında) öylesine vahyetmiştir ki, bütün insanlar sadece bu vahye dayanarak Tanrı'nın var olduğunu kabul edebilirler. Tabiî vahiy üçüncü kullanımında “doğuştan verilmiş” anlamına gelmektedir. Bu kullanımında ‘tabiî vahiy’, insanların Tanrı hakkında doğuştan sahip oldukları bilgi ile eşdeğerdir. Son dönem din felsefesi anlayışında, “genel vahiy” telakkisi daha çok deist filozoflar tarafından kullanılmıştır ve onlar “özel vahye” gerek duymamışlardır. **c.Özel Vahiy** Geleneksel anlamda özel vahiy, insanların kendi yetileriyle keşfetme imkanları olmayan konularda Tanrı'nın vahyetmiş olduğu önermeler bütünü olarak tarif edilmektedir.özel vahyi ihtiva eden kutsal kitap; Yahudilikte Tevrat, Hristiyanlıkta Kitab-ı Mukaddes, İslâm'da ise Kur'an-ı Kerim'dir.

S-3.Vahyin Unsurları nelerdir?

C-3. Din fenomenolojistleri genel olarak vahyin beş unsurunun olduğunu ifade ederler. Bunlar; vahyin kaynağı, vahyin vasıtası, vahyin muhtevası (vahyin konusu), vahyin alıcısı (vahyin muhatapları) ve alıcı üzerinde bıraktığı tesir olarak sıralanabilir.

S-4. Mavrodes e göre Vahyin Unsurları nelerdir?

C-4. **1.Vahyin kaynağı veya öznesi:** Vahyin kaynağı ile kimlerin vahyedebileceği veya vahyin öznesinin kim olabileceği konusu ele alınır. **2.Vahyin Vasıtası:** değişik dinlere göre, melekler ya da buna benzer tabiatüstü varlıklar, kelimeler veya kutsal kitaplar olabilir. **3.Vahyin Muhtevası (Mahiyeti):**Vahyin muhtevası bazen öğreten, bazen cezalandıran bazen de yardım eden güç, irade, varlık, faaliyet veya ilahi buyruk olabilmektedir. İslam düşüncesinin vahiy anlayışı önerme merkezlidir. İlk dönem Hristiyan düşünürleri, Tanrı'nın bir dizi hakikat, önerme veya doktrin vahyettiğini savunurlarken, modern düşünürler Tanrı'nın bizzat kendisini vahyetmiş olduğunu savunmaktadır. **4.Vahyin Alıcısı (Muhatapları):**Vahyin muhatapları kişi veya topluluklar, bir ırk veya tüm topluluklar için buyrukla veya malumatla görevlendirilmiş peygamberler, rahipler, kahinler ve aracılardır.

S-5. Teist Tanrı anlayışını panteist ve panenteist Tanrı anlayışından ayırt eden özellik nedir?

C-5. Teizmde Tanrı, mucizevî bir yolla insanlara vahyeder. Bu vahiy ile tarihin akışını değiştirir.

S-6. Fârâbî ve İbn Sina'nın vahiy öğretisinin kaç temel unsuru vardır?

C-6. üç temel unsuru Faal Akıl, insani nefis ve muhayyile yetisidir.

S-7. Hristiyan düşüncesinde 18. yüzyıla gelinceye kadar vahiy olduğu iddia edilen şeyin, iddia edildiği gibi ilahi bir kaynağının olduğunu gösterebilmek için başvurulmuş delillerin en önemlileri nelerdir?

C-7. mucize, gaybden verilen haberler ve vahyin toplandığı Kitabın kısa bir zamanda çok geniş topluluk tarafından kabul görmesiydi.

S-8. Günümüz din felsefesinde vahyi doğrulamak üzere müracaat edilen deliller nelerdir?

C-8. Genel olarak “dahilî” ve “haricî” olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Dahilî delil, vahyin bizzat kendisiyle yani muhtevasıyla ilgilidir. Burada muhtevanın doğru olup olmadığı, kendi içinde tutarlılığı ve insanın ihtiyaçlarına uygun olup olmadığı araştırılır. Haricî delil ise, vahyin kaynağı ve insana nasıl ulaştığı ile ilgilidir.

S-9. Vahyetmenin arkasındaki temel düşünce nedir?

C-9. vahyedilen kişiye bir şeyi öğretmek veya bir bilgiyi bildirmektir.

S-10. Dini teorik bir bilgi meselesi olarak değil de ahlâkî bir istidat olarak görür. Ona göre, ortada bir dinin olabilmesi için, Tanrı’ya karşı yerine getirilmesi gereken özel ödevlere ihtiyaç yoktur. Din bizden, insanlara karşı yerine getirmemiz gereken ödevlerin dışında başka bir ödev istemez. Bu düşünce kime aittir?

C-10. Kant.

S-11. Mucizeyi ‘Tanrı’nın özel bir iradesi veya görünmeyen bazı güçlerin araya girmesiyle tabiat kanunlarının bozulması olarak’ tanımlayan kimdir?

C-11. David Hume.

S-12. Tomas Aquinas mucizeyi kaçaya ayırır?

C-12. üçe ayırır: 1. Tabiat tarafından asla yapılamayıp sadece Tanrı tarafından yapılabilen mucize. 2. Belirli bir düzen içerisinde olmaksızın Tanrı’nın ve tabiatın yaptığı mucizeler. Mesela; bir kimsenin öldükten sonra dirilmesi. 3. Tabiat kanunlarının bir faaliyeti olmaksızın, tabiatın alışılmış işleyişinin Tanrı tarafından yapılmasıyla ortaya çıkan mucize.

S-13. Olağanüstü Bir Olay Olarak Mucizeyi anlatınız?

C-13. Aristo’nun bu anlayışından hareketle, bir ağacın baharda yeşerip çiçek açması, ait olduğu türün tabiatı gereği olduğu için, olağan (tabii) bir olaydır. Ama ağaç, kendi kendine, yerini değiştirirse bu, onun ait olduğu türün tabiatında olmayan bir olay olduğundan, olağanüstü bir olay olur.

S-14. Tanrı Tarafından Meydana Getirilen Bir Olay Olarak Mucizeyi anlatınız?

C-14. Tanrı’nın, açık bir kanunıyla anlaşılabilen sınırsız tabiat veya ona zıt olarak Tanrı tarafından ilahî bir düzenin varlığını gösteren sağlam bir delildir. Buna göre herhangi bir olayın mucize sayılabilmesi için, kutsal, ilahi bir maksada katkıda bulunması gerekir.

S-15. Hume ve Mucizeyi açıklayınız?

C-15. Hume, deney, gözlem ve tabiat yasası fikrinden hareketle, mucizenin meydana geldiğine inanmanın makul olmayacağı sonucuna ulaşır. Hume’un sebeplilik ilkesi ile mucize hakkında söyledikleri, esasen birbiriyle tutarlı değildir. Şöyle ki: Hume’a göre sebep ile sonuç arasındaki ilişki zorunlu bir ilişki değildir. Bu görüşüyle Hume, Batı düşüncesinde bilim anlayışı üzerinde önemli bir tesir bıraktığı gibi Kant’ı da dogmatik uykusundan uyandırmıştır.

S-16. İbn Sina mucizeyi nasıl yorumlamıştır?

C-16. İbn Sina mucizeyi tamamen doğal süreçlere bağlı olarak yorumlamıştır. 1. Düşünce ve nazarsız faal akılla ilişki kurmayı sağlayan kudsi bir kuvvet. Bu kuvvetle peygamber beşeri bir öğrenme ve öğretme olmadan tam bir ilme ulaşır. 2. Geçmiş, şimdi ve gelecekteki işlerin tahayyülüne yardım edecek kuvvetli bir muhayyile gücü. Peygamber bu muhayyile gücü ile uzun zaman önce meydana gelmiş olayları idrak edip haber verir. 3 Kısaca nebilerin üçüncü özelliği tabiata hükmedebilme gücüdür.

S-17. Bugün birçok batılı bilim adamına göre mucizeye inanmak doğrumudur?

C-17. mucizeye inanmak, bilim çağında akıl dışı bir tutumu devam ettirmek anlamına gelir. Tanrı ne diye mucize gösterebilir? sorusunun cevabı bunlara göre şudur: Tanrının mucizeler göstereceğine imkân vermek gerçekten Onu aşağılamak olur. O halde mucizelere inanmak doğru değildir.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Aşağıdakilerden hangisi vahyin kullanılış şekillerindendir?

a) Büyük vahiy	c) Genel vahiy	e) Hepsisi
b) Küçük vahiy	d) Özel vahiy	CEVAP:E

2. Kişilere doğrudan doğruya kendilerini ilgilendiren meseleler hakkında verilen özel mesajlar hangi vahiy çeşidine girer?

a) Küçük vahiy	c) Genel vahiy	e) Önerme merkezli vahiy
b) Büyük vahiy	d) Özel vahiy	CEVAP:A

3. Önerme merkezli, kişi merkezli ve liberal vahiy anlayışı hangi tür vahiy içerisinde yer alır?

a) Büyük vahiy	c) Genel vahiy	e) Hiçbiri
b) Küçük vahiy	d) Özel vahiy	CEVAP:D

4. Tanrının vahiy vasıtasıyla belirli hakikatleri lafzen insanlara belirli bir form içerisinde sunduğu vahye ne ad verilir?

a) Kişi merkezli vahiy	c) Önerme merkezli vahiy	e) Genel vahiy
b) Liberal vahiy	d) Küçük vahiy	CEVAP:C

5. Kitab-ı Mukaddes'in aklın ve tecrübenin ışığında eleştirel olarak değerlendirildiği vahiy görüşü hangisidir?

a) Önerme merkezli vahiy	c) Tabii vahiy	e) Genel vahiy
b) Liberal vahiy	d) Küçük vahiy	CEVAP:B

6. Vahyin bütünü, Tanrının kendisini ifşa etmesi olarak gören vahiy görüşüne ne ad verilir?

a) Kişi merkezli vahiy	c) Genel vahiy	e) Liberal vahiy
b) Önerme merkezli vahiy	d) Tabii vahiy	CEVAP:A

7. Vahyin dört temel unsurunun bulunduğunu ifade eden düşünür kimdir?

a) John Hick	c) Alvin Plantinga	e) George Mavrodes
b) Richard Swinburne	d) Hendrik Kraemer	CEVAP:E

8. Aşağıdakilerden hangisi vahyin unsurlarından birisi değildir?

a) Vahyin öznesi	c) Vahyin neliği	e) Vahyin amacı
b) Vahyin vasıtası	d) Vahyin savunucusu	CEVAP:D

9. "Vahiy bir bildirim ise, bildirimin gerçekleşebilmesi için bir muhatabın olması gerekir." Bu ifade vahyin hangi unsurunu göstermektedir?

a) Vahyin öznesi	c) Vahyin alıcısı	e) Vahyin neliği
b) Vahyin vasıtası	d) Vahyin amacı	CEVAP:C

10. Vahyi doğrulamak üzere müracaat edilen harici delil aşağıdakilerden hangisidir?

a) Vahyin içeriğinin tutarlılığı	d) Vahyin haberlerinin doğruluğu
b) Mucize	e) Hiçbiri
c) Vahyin insan doğasına uygunluğu	CEVAP:B

1. Aşağıdakilerden hangisi, mucizelerin var olduğunu kabul etmeyen yaklaşımlardan biri değildir?

a) Agnostisizm	c) Deizm	e) Teizm
b) Ateizm	d) Panteizm	CEVAP:E

2. Aşağıdakilerden hangisi mucizenin kelime anlamlarından biri değildir?

a) İnsanları hayran bırakan bir olay	d) Bilimsel verilere dayanan bir olay
b) İnsan aklının alamayacağı bir olay	e) Şaşırtıcı ve hairka bir olay
c) Olağanüstü bir olay	CEVAP:D

3. Aşağıdakilerden hangisi mucizenin özelliklerinden biri değildir?

a) Olağanüstü bir olay olması	b) Doğa kanunları çerçevesinde gerçekleşen bir olay olması
c) Tanrı tarafından meydana getirilmesi	d) Dini öneme sahip bir olay olması
e) Tabiat kanunlarının kırılması şeklinde gerçekleşmesi	CEVAP:B

4. Aşağıdakilerden hangisi mucizeyi gerektiren sebeplerden biri değildir?

- a) İnananların inançlarını pekiştirmek ve onlara huzur vermek
- b) Düşman ordusuna karşı fiziki direnç ve onlara korku vermek
- c) Peygamberin sıkıntıda olan yakın çevresine maddi ve manevi destek olmak
- d) İnkâr edenleri susturmak ve hidayet yolunu göstermek
- e) Peygamberlerin fazla sıkıştırılmaları ve incitilmeleri CEVAP:A

5. Aşağıdakilerden hangisi doğrudur?

- a) Tanrının inat olsun diye bir çocuğun oyuncak sepetini devirmesi bir mucizedir
- b) Mucize, her peygamberin istediği anda gösterebileceği bir olaydır
- c) Mucize, tabiat olaylarının kırılması şeklinde gerçekleşir
- d) Mucizeler, bilimsel verilerle ispat edilebilir olaylardır
- e) Mucize, doğa yasaları çerçevesinde gerçekleşen bir olaydır CEVAP:C

6. “Mucize, Tanrının özel bir iradesi veya görülmeyen bazı güçlerin araya girmesi ile tabiat kanunlarının bozulmasıdır” şeklindeki tanım aşağıdakilerden hangisine aittir?

- a) Richard Swinburne
- b) Mevlâna gıblî
- c) John Mackie
- d) David Hume
- e) Thomas Aquinas CEVAP:D

7. “Mucize, insan kuvveti üstünde, tabiat kanunun alışılmış düzeni dışında olan olağanüstü bir olaydır.” şeklindeki tanım aşağıdakilerden hangisine aittir?

- a) Richard Swinburne
- b) Mevlâna gıblî
- c) John Mackie
- d) David Hume
- e) Thomas Aquinas CEVAP:B

8. “Mucizeler, bulunmuş olduğu düzenden ayrı, ilahi bir güç tarafından yapılan olağanüstü olaylardır” şeklindeki tanım aşağıdakilerden hangisine aittir?

- a) Richard Swinburne
- b) Mevlâna gıblî
- c) John Mackie
- d) David Hume
- e) Thomas Aquinas CEVAP:E

9. Aşağıdakilerden hangisi Kur'an-ı Kerim'de mucize anlamında kullanılan kelimelerden biridir?

- a) Ayet
- b) Burhan
- c) Delil
- d) Alamet
- e) Hepsi CEVAP:E

10. İslam düşüncesinde, Allah'ın sevgili kulları ve velilerin gösterdiği olağanüstü olaylara ne ad verilir?

- a) Keramet
- b) Mucize
- c) İbret
- d) Alamet
- e) Burhan CEVAP:A

ÜNİTE 9: KÖTÜLÜK PROBLEMİ

S-1. Kötülük problemi kimlere ilgilendirmektedir?

C-1. Teist, idealist, panteist ve panenteist gibi şöyle ya da böyle bir Tanrı'nın varlığına inanan, özellikle de bir din ve Tanrı inancına sahip olanları ilgilendirmektedir.

S-2. Genel olarak kötülükler, kaç ayrılmaktadır?

C-2. Genel olarak kötülükler, tabii(fizikî) kötülük ve ahlakî kötülük olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Tabii kötülükten seller, depremler, fırtınalar, yangınlar, volkanlar, kıtlıklar, hastalıklar, sakatlıklar gibi tabiattan ve tabii nedenlerle insanın başına gelen kötülükler kastedilmektedir. Ahlakî kötülükle kastedilen ise savaşlar, soykırımlar, cinayetler, yaralamalar, tecavüzler.

S-3. Dünyadaki acı, keder ve ıstırapların iyi bir Tanrı ile bağdaşır bağdaşmadığı etrafında yapılan tartışmaları mantıkî bir delil olarak ilk formülleştiren kişi kimdir. Nasıl formüle etmiştir?

C-2. **Epicurus** kötülük problemini şöyle formüle etmiştir: Tanrı, ya kötülükleri ortadan kaldırmak ister de, kaldıramaz; veya kaldırılabir, ama kaldırmak istemez; ya da ne kaldırmak ister, ne de kaldırılabir; yahut da hem kaldırmayı ister, hem de kaldırılabir.

S-3. Kötülük problemi çerçevesinde yapılan tartışmalar kaç yaklaşıma dayanır?

C-3. kötümser ve iyimser olmak üzere esasta iki yaklaşıma dayanır.

S-4. Kötümser Yaklaşım kaç ayrıılır?

C-4. Eğer Tanrı varsa kötülük yoktur, kötülük varsa Tanrı yoktur. **a.Mantıksal Kötülük Problemi** Kötülük probleminin bu versiyonunu savunanlar, Tanrı ve kötülük ile teist inançlar ve kabuller arasında mantıksal bir tutarsızlık veya çelişkinin olduğunu ileri sürmüşlerdir. **b.Delilci Kötülük Problemi** Delilci versiyonu savunanlara göre, kötülük veya kötülüğün miktarı, Tanrı'nın varlığını imkansız yapmamakla birlikte, onu ihtimal dışı, gayri muhtemel veya makul olmayan bir inanç haline getirmektedir. **c.Varoluşsal Kötülük Problemi** Varoluşsal problem, kişinin topyekün hayat anlayışı ve Tanrı'ya karşı tutumunu da içeren şahsi tecrübesiyle ilgilidir.

S-5. İyimser yaklaşım kaç ayrıılır?

C-5. **a.Batı Düşüncesinde Kötülük** Batı düşünce tarihinde, kötülük meselesine yaklaşımı ile kendinden sonraki Hristiyan düşünürler üzerinde yaptığı tesir bakımından en dikkate değer şahıs, filozof ve teolog St. Augustinedir. Augustine'e göre, kötülüğün pozitif bir gerçekliği yoktur; kötülük, daha çok iyiliğin yokluğudur. Varlık denmeye layık olan sadece Tanrı'dır ve O zorunlu olarak iyidir. Evren, iyi bir amaç için iyi bir Tanrı tarafından yaratıldığına göre, orada asıl olan iyiliktir. Evrende iyiliğin yanında kötülüğünde bulunması bir nizamsızlığı değil nizamı doğurur. Çünkü kötülük, evrenin yapısına bu düzenin tamamlayıcısı ve zorunlu parçası olarak katılır. Augustine, Tanrı'nın özünde iyi olarak yarattığı evrene kötülüğün girişini, melekler ve insanların hür iradesine bağlar. **Thomas da kötülükleri tabii kötülük (malum poneae) ve ahlaki kötülük (malum culpae) olmak üzere ikiye ayırır.** Thomas'a göre, kötülükler Tanrı'dan kaynaklanmamaktadır. Çünkü Tanrı, sonsuz iyi olandır ve O, iyilikten başka bir şeye neden olamaz. Kötülükler arızı olarak iyilik nedeniyle meydana gelmektedir. Batı düşüncesinde Leibniz'e gelinceye kadar salt insani ya da felsefi bir mesele olarak tartışılan kötülük problemi, ondan sonra teodise (theodicy) başlığı altında özel bir forma sokulmuştur. Grekçe Tanrı (theos) ve adalet (dike) anlamına gelen iki kelimeden oluşan teodise kavramını keşfedenin genellikle Leibniz olduğu kabul edilir. Leibniz'e göre, zorunlu varlık olan Tanrı'nın mahiyetinde en önemli sıfat yetkinlik(kemal)tir. Leibniz, bu sıfatlara sahip bir Tanrı anlayışından hareketle, alemin "mümkün olan alemlerin en iyisi ve en mükemmeli" olduğu sonucuna ulaşır. Leibniz, alemin mümkün alemlerin en iyisi olduğunu kabul etmekle birlikte, orada yetkinliğin yokluğu (metafizik kötülük), elemeler (tabii kötülük) ve başka kötülükler(ahlaki kötülük)in var olduğunu da kabul eder. XX. yüzyıl Batı din felsefesinde yaygın bir şekilde ele alınan kötülük yorumlarından biri, süreç teodisesidir. Bu teodise, A. N. Whitehead ve C. Hartshorneun süreç felsefesine dayanır. Daha önce de ifade edildiği gibi panenteist Tanrı tasavvurunu savunan bu anlayışa göre, Tanrı'nın biri asli (soyut), diğeri de oluşan-değişen (somut) olmak üzere iki yönü vardır. Tanrı, oluşan-değişen yönü ile evrendeki her varlık ve oluş ile irtibat halindedir. O, bu yönü ile yaratıklar dünyasındaki hadiselerle karşılık verir ve dolayısıyla zaman içinde değişir, gelişir ve mükemmelleşir.

b.İslam Düşüncesinde Kötülük Kur'an'da kötülük (şer) problemi ile ilgili meselelere tek bir cevap değil, çeşitli cevaplar olduğu görülmektedir. Bunları dört başlık altında toplamak mümkündür:

a.İmtihan ve Eğitim: Çekilen ıstıraplarla ilgili Kur'an'da verilen en açık cevaplardan biri onların bir iman imtihanı olduğu şeklindedir. **b.Cüz'i İradenin Hatalı Kullanılması:** Kur'an'da çekilen acı ve ıstırapların, hür yaratıkların hürriyetlerini kötüye kullanmasından kaynaklandığı belirten pek çok ayet vardır. **c.Disiplin ve Ceza:** Kur'an, insanların başına gelen tabii ve ahlaki kötülüklerden kaynaklanan acı ve ıstırapların, bazı durumlarda ilahi cezalandırma ve disiplin olduğunu belirtmektedir. **d.Gerçek Adalet Yurdu Olarak Ahiret:** Kur'an'a göre, bazı günahkar ve kötülerin mutluluk ve refah içinde olmaları, onların durumunun ebedi olduğu manasına gelmez. Kalam ve felsefesinin başlıca konularından biri olan Allah'ın kötülükle ilişkisi meselesi, üç ana soru etrafında tartışılmıştır. **Bunlar:** a. Allah kötülük yapabilir mi? b. Eğer yapabilirse, yapar mı? c. Niçin yapar veya yapmaz? **Mutezileye göre, Allah kötülük yapmaktan münezzehtir;** O, kötülükleri yaratamaz. Eşariler, Çirkin, pis ve zararlı tüm cisimlerin kötü olduğunu kabul eden Eşarilere göre, iyi fiiller gibi kötü fiillerin de yaratıcısı Allah'tır. Ancak Allah'ın fiili kötü olanı icad etmekten ibarettir. Kötülüğü icad etmek ise kötülükten başka bir şeydir. Kötüyü yaratan Allah, kazanan (kesb eden) insandır. O, kötüyü kendisi için değil, insanlar için yaratmıştır. **Maturidilerin kötülük konusundaki görüşleri bazı yönlerden Eşarilere benzerken, bazı yönlerden Mutezileye benzer.** Eşariler gibi Maturidilere göre de iyilik ve kötülüğün yaratıcısı Allah'tır. Maturidiler, dinin yasakladığı şeylerin kötü olduğu konusunda Eşarilerle aynı görüşü paylaşmakla birlikte, aklın dinin yasakladığı şeylerin çirkinlik yönünü kavrayabileceği hususunda Mutezili görüşe yaklaşırlar.

Kötülük problemini bir felsefi sistem ve yöntemle ele alarak tartışan ilk İslam düşünürü Farabî'dir. Bunlar kötülük problemini genel olarak iki temel ilke çerçevesinde ele almışlardır: **1. Esasen kötülük yoktur.** Kötülüğün varlığı nisbî, görecelidir. Kötülük iyiliğin eksikliği olduğu için esas itibarı ile iyiliktir, varlığın yetkinliğidir. **2. Kötülük, ârizî bir şeydir ve insana göredir.** Onun küllî varlığın düzeni için bir yeri, gerekliliği vardır. Farabî'ye göre, var oluş, Mutlak Varlık'tan yani 'Bir'den 'çok'a doğru inen hiyerarşik bir düzen (sudur) ile gerçekleşir. Tanrı'nın ezeli-ebedi düşünmesiyle eş zamanlı olarak kozmik sudur süreci başlar. Farabî'nin varlığını reddettiği kötülük metafizik kötülüktür. Tabii kötülüğün varlığını ise kabul eder. Çünkü alemde iyi-kötü, güzel-çirkin, yararlı-zararlı gibi çeşitli işler meydana gelmektedir.

İbn Sina, kötülük problemi konusunda temelde Farabî'nin görüşlerini kabul etmekle birlikte, bu problemi çözmek için daha fazla çaba sarf etmiştir. Onun kötülük problemine yaklaşımında 'ilahi hikmet' ve 'inayet' kavramları anahtar kavram durumundadır. Alemdeki her şey O'nun bilgisine uygun olarak O'ndan taşınmak (feyz/sudur) sureti ile meydana gelmiştir. ona göre, iyilik ve kötülük birbirinden farklı iki tabiat değildir. Hayr ve iyilik de 'varlık'ın aynı olduğuna göre, kötülük de iyilik sınırları içinde bulunmuş olur. Yani onlar varlık kavramında birleşmektedir. Bu da Fail'in varlığın iyilik ve hayra iştirakine engel olmadığı, eğer alemde kötülük varsa kötülüğün, münfail olan varlıktaki istidat eksikliğinden kaynaklandığı anlamına gelir. Mesela, ateş hayat için lüzumlu olması sebebiyle iyidir, fakat bazı durumlarda zararlı olabilir ki o zaman da kötü gibi görünür. **mahiyetleri bakımından kötülükleri, metafizik, tabii ve ahlaki olmak üç kısımda ele alır.** Metafizik kötülüğün varlığını reddederken tabii ve ahlaki kötülüğün var olduğunu kabul eder. Ahlaki kötülüğün de varlığını kabul eden İbn Sina'ya göre, ahlaki kötülükler; (a) kötü fiiller, (b) bu fiillerin kaynağı olan kötü huylar, (c) elemeler ve (d) kederler şeklindeki psikolojik durumlar olmak üzere dört çeşittir. varlıkta bulunması bakımından iyilik ve kötülüğün durumu şöyledir: **1-** Mutlak manada iyi olan Tanrı ve O'na yakın olan faal akıllar sırf iyidir. **2-** Mutlak manada kötülüğün varlık alanına çıkması, ilahi hikmete aykırı olduğu için imkansızdır. **3-** Varlıkta kötülüğün iyiliğe üstün gelmesi ya da ikisinin varlıkta eşit bulunması da imkansızdır. **4-** İyiliğin kötülüğe üstün gelmesi ise evrende çok rastlanan bir durumdur ki ilahi hikmete uygun olan da budur. İyilik ve kötülüğü Tanrı'ya bağlayan İbn Sina, kötülüğün O'ndan sudurunu bir eksiklik olarak görmez. Çünkü kötülüğün de alemde bir yeri vardır. Kötülük denilen şey, 'ilahi kaza'nın gerçekleşmesi sırasında ay-altı alemde cüzi ve ferdi biçimde ortaya çıkan 'ilahi kader'dir.

Alemi mümkün alemlerin en iyi olarak gören Gazali'nin anlayışı, daha sonra Leibniz başta olmak üzere bir çok Batılı düşünür tarafından hemen aynısı ile tekrar edilerek savunulmuştur. Gazali'nin bu görüşü giderek İslam

düşüncesinde “Leyse fi’l-imkan ebde’ min-mâ kâne” yani “olmuş olandan daha iyisi mümkün değildir” şeklinde yaygınlaşmıştır. **Gazali’ye göre, Tanrı hiçbir şeyi hikmetsiz yaratmamıştır.** O’nun yarattığı her şeyde ya bütün insanlar için veya onların bir kısmı için bir nimet bulunmaktadır. İyilik gibi kötülükler de Tanrı’dandır. Alemde kötülüğün gerekli olduğunu savunan Gazali, bu görüşünü ispat için epistemolojik yönü ağır basan bir açıklama getirir. Ona göre, “Noksan olmadan kemalin kadri bilinmez...Zira kemal ve noksanlık, birbirine nispetle belli olur.” Şu halde kötü olmasa iyi de bilinemezdi. Gazali, iyiliklerle ilişkisi bakımından bütün kötülükleri, mutlak kötülük ve sınırlı(mukayyed) kötülük olmak üzere ikiye ayırır. Sadece ahirette Allah’tan ayrılık mutlak kötülüktür. Hastalık, fakirlik ve bedensel acılar gibi bu dünyadaki kötülükler ise sınırlı kötülüklerdir. Ezelde takdir edilen hayır ve şerrin ne ise olacağını ifade eden Gazali, bir anlamda kötülük probleminin de kader dahilinde büyük bir sır olduğunu belirtmektedir.

İbn Rüşd ise kötülük problemini, cevr (zulüm) ve adl (adalet) başlığı altında ve Eşarileri eleştirerek ele alır. Ona göre, zulüm ve adalet Allah’a isnadı hususunda Eşarilerin yaklaşımı, hem akıl hem de şariat bakımından garip bir yaklaşımdır. İbn Rüşd’ün kötülük problemine yaklaşımda başvurduğu akılcı yorum ise İbn Sina’nın da çıkış noktasını oluşturan görüştür. Şöyle ki; alemde iyilik kötülüğe nispetle daima üstündür; kötülük de umumi olmayıp daima fertlere ilişir. Kötülüğün kaynağı veya ondan kimin sorumlu olduğu yani kötülük problemi üzerine düşünme, belki de insanın yeryüzünde var oluşuna kadar gerilere gitmektedir. Ancak onun sistematik bir şekilde tartışılmasını teoloji ve felsefe tarihiyle sınırlandırmak mümkündür. Problemi çözmede belki de en sağlıklı yol, kötülükle Tanrı’nın varlığını karşı karşıya getirmek yerine, var oluş düzeninde kötülüğün varlığına bir anlam vermeye çalışmaktır. Bununla birlikte, teist filozof ve teologların “evrende kötülük varsa bu, her şeye gücü yeten ve iyi olan Tanrı’nın işidir ve O’nun bilgisi dahilindedir” şeklinde özetlenebilecek yaklaşımlarına, ateistlerin karşı argümanları devam ettiği sürece problem daima canlılığını koruyacaktır.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Kötülük problemi felsefe tarihinde ilk defa hangi düşünür tarafından gündeme getirilmiştir?

a) Epikür	c) Leibniz	e) Kant
b) Aristoteles	d) David Hume	CEVAP:A

2. Metafizik kötülük problemini ilk ortaya koyan düşünür aşağıdakilerden hangisidir?

a) Descartes	c) Kant	e) Epikür
b) Leibniz	d) David Hume	CEVAP:B

3. Mümkün dünyalar içerisinde en iyisi bu dünyadır, şeklindeki düşünce aşağıdaki düşünürlerden hangisine aittir?

a) Kant-Hume	c) Gazali-Leibniz	e) Hiçbiri
b) Farabi-Descartes	d) İbn Sina-Locke	CEVAP:C

4. Yunanca“da Tanrı ve adalet anlamlarına gelen iki kelimenin birleşmesiyle oluşan ve Tanrının adaleti karşılığında kullanılan kavram hangisidir?

a) Teizm	c) Deizm	e) Hiçbiri
b) Teodise	d) Tao	CEVAP:B

5. Aşağıdakilerden hangisi kötülük probleminin çözümüne yönelik denemelerden birisidir?

a) Özgür iradeye dayanan çözüm	d) Sınırlı Tanrı kavramına dayanan çözüm
b) Sanatsal analogiye dayanan çözüm	e) Hepsi
c) İyilik kavramına dayanan çözüm	CEVAP:E

6. İslâm dünyasında ortaya konulan teodiseler kaç çeşittir?

a) Bir	c) Üç	e) Beş
b) İki	d) Dört	CEVAP:C

7. Evreni geometrik bir zorunlulukla açıklayarak, orada mutlak bir iyimserlik bulunduğunu belirten düşünür kimdir? b) Spinozadır.

ÜNİTE 10: ÖLÜMDEN SONRA HAYAT

S-1. Bazı Hristiyan düşünürler -Aziz Augustine ölüm hakkında nasıl bir tavır takınmıştır?

C-1. Ölümü insana verilmiş bir "ceza" olarak görürler. Onlara göre, Hz. Âdem'in işlediği günah, insanoğluna ölümü getirmiştir.

S-2. Sokrat ölüm hakkında iki tarif yapar açıklayınız?

C-2. Bunlardan birinde ölümü şuursuz bir uykuya benzetir: Ölüm "ya bir hiçlik, büsbütün şuursuzluk halidir". Bu durumda eğer bu uyku deliksiz ve rüyasız bir uyku ise, korkulacak bir şey olmayıp bilakis mükemmel ve çok büyük bir kazançtır. Sokrat'ın ikinci tarifinde ölüm, "ruhun bu dünyadan ayrılarak başka bir dünyaya geçmesidir". Bu durumda da ölümden korkmanın bir sebebinin olmadığını belirtir.

S-3. Eflatun'un ölümsüzlük anlayışında ileri sürdüğü zıtlar teorisini açıklayınız?

C-3. Ona göre, uyanıklığın zıddı uyku olduğu gibi; hayatın zıddı da ölümdür. Hayat ve ölüm birbirinin karşıtı olduğu için birbirlerinden doğmaktadırlar.

S-4. Eflatun ölümden korkmanın gereksiz bir şey olduğunu nasıl açıklamıştır?

C-4. 1) Kendilerini gerçekten felsefeye vermiş olanlar, ömürleri boyunca ölmek ve ölmüş olmak için çalıştıkları halde, ölüm gelince neden karşı çıkmaktadırlar. 2) filozofların haricindeki bu yürekli denemeler insanın ölüme katlanmalarının sebebi, ölümden daha büyük kötülüklerden korkmalarından dolayıdır.

3) Ölüm, durgun bir zamanda değil de, fırtınalı bir havaya rastladığında, ruhun tenden ayrılması ile birlikte, rüzgârın ruhu alıp götürmesi ve dağıtması korkusu da ölümden korkmanın nedenlerinden bir diğeridir.

S-5. İnsanın dünyada gerçekleştirmesi gereken şeyin "mutlu bir hayat" ve felsefenin de bu mutlu hayatı sağlayan faaliyetten ibaret olduğunu savunan ve ölüm, bir hiçliktir diyen filozof kimdir? C-5. Epikür.

S-6. Fârâbî ölümü nasıl tarif etmiştir?

C-6. "bedene hayat veren ruhun, ondan ayrılmasıyla gerçekleştiği" şeklinde tarif etmiştir.

S-7. Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi eseri kime aittir? C-7. İbn Sina.

S-8. İbn Sina'ya göre ölüm kaç ayrıdır?

C-8. İkiye ayrılır: İrâdî ölüm ve tabîî ölüm. İrâdî ölüm, bütün şehvetleri öldürmek ve şehvetlere düşkünlüğü terk etmektir. Tabîî ölüm ise, ruhun bedeni terk etmesinden ibarettir.

S-9. İbn Sina'ya göre ölüm korkusunun etki ettiği kimseler kimlerdir?

C-9. 1) Ölümün ne olduğunu bilmeyenler. 2) Ruhunun öldükten sonra nereye gideceğini anlamayan ve nereye ayak basacağını bilmeyenler. 3) Bedeni bozulup dağıldığında, ruhunun da zatiyla birlikte dağılıp bozulacağını zannedip, ölümsüzlük ve dirilişin nasıl olacağını bilmeyenler. 4) Ölüme sebep olan hastalığın acılarından başka, ölüm için ayrıca bir elemin mevcut olduğunu düşünenler. 5) Öldükten sonra kendisine bir ceza ve işkence edileceğine inananlar. 6) Arkada bırakacağı mal ve mirastan dolayı üzülenler.

S-10. korku ve endişeyi yenmenin en kolay yolu, ölüm düşüncesinden kaçmakla değil ölümü sürekli olarak düşünmekle olur. Görüşü kime aittir? C-10. Stoa felsefesine.

S-11. İbn Sînânın ölümsüzlük konusundaki görüşlerini açıklayınız?

S-11. O şöyle der: "Bilmelisin ki, ahiret hayatı (me'ad) ile ilgili bir takım şeyler vardır ki, onların nelerden ibaret olduğunu din bildirmiştir. Dinin, nübüvvetin bu konuda bildirdiklerini kabul etmenin dışında yapılacak şey yoktur; çünkü onlar başka bir yolla ispat edilemez ..." "Bedenle ilgili iyilik ve kötülükler (zevkler ve acılar) her hangi bir açıklamayı gerekli kılmayacak ölçüde açıkça söylenmiştir. Peygamberimizin (s.a.v.) bize getirdiği gerçek din bedene ait mutluluğu ve mutsuzluğu bütün açıklığı ile ortaya koymuş bulunuyor."

S-12. Gazâlî ölümsüzlük konusunda ne söylemiştir? C-12. İbn Sina'nın tam aksine görüş bildirir. Ona göre, felsefenin sadece bedenlerin haşri konusunda değil, ruhun ölümsüzlüğü konusunda da söyleyebileceği bir şey yoktur.

S-13. Ölüm ve sonrası konusunun İslâm düşünce tarihinde hangi başlık altında ele alınmıştır?

C-13. "ma'ad" (dönülen yer) meselesi, "sem'iyât" yani vahiy kanalıyla duyup öğrendiklerimiz başlığı altında ele alınmıştır.

S-14. Ölümsüzlük inancının dayandığı temeller nelerdir?

C-14. üç ayrı grupta toplamamız mümkündür: Ahlâkî gerekçeler, ilmi gerekçeler ve metafizik gerekçeler.

S-15. "eğer Tanrı yoksa her şey mübahtır"sözü kime aittir? C-15. Dostoyevski, Karamozov Kardeşler.

S-16. Ahlâkî açıyı kaç safhada ele alabiliriz?

C-16. üç safhada ele alabiliriz. **1.Tanrı'nın adaleti ve ölümsüzlük inancı. 2.Tanrı'nın değerleri koruması:** Bütün teist sistemlerde Tanrı, aynı zamanda, ahlâkî bir varlık olarak kabul edilir. O, değerleri yaratan ve koruyandır. Ahlâkî değer taşıyıcısı ise insandır. **3.En Yüksek İyi ve Ölümsüzlük Postulâtı:** Tanrı'nın varlığı ispat edilince, ölümsüzlük inancı da teminat altına alınmış sayılır.

S-17. Bilimsel Açıdan Ölümsüzlüğü açıklayınız?

C-17. Eğer beden ölümünden sonra ruhun yaşamaya devam ettiği bilimsel yolla kanıtlanabilseydi, ruh-beden ilişkisiyle ilgili teorilerin bazılarında, sözgelişi materyalizm, epifenomenalizm, katı davranışçılık ve benzeri görüşlerden vazgeçilmesi kaçınılmaz olurdu.

S-18. Metafizik Açısından Ölümsüzlük: Ruhun Ölümsüzlüğünü açıklayınız?

C-18. Ölümsüzlük öğretisine daha önce de inananlar olmasına rağmen onu felsefi açıdan ilk kez Phaidon'da tartışan **Eflatun'dur. O, ruhun ölümsüz olduğunu ispat etmek için şu üç delili ileri sürmüştür.** Bu delillerden **birincisi**, 'zıtların uyumu' doktrinine dayanmaktadır. Buna göre, 'ölüm hayattan geldiği gibi, hayat ta ölümden gelir' sonucuna ulaşılır. Eflatun'a göre bundan, ruhun daima bir hayata sahip olacağı ve hiçbir zaman ölmeyeceği sonucu çıkartılır. Eflatun'un ölümsüzlüğü ispat etmek için ileri sürdüğü **ikinci** delil ise ruhun, beden bozulmasından sonraki bekası değil de, bedenle birleşmeden önceki varlığını ispat etmeye yöneliktir. **Üçüncü** delil olarak, basitlik, değişmezlik, aynı kalırlık ve Tanrıların ruhlarına benzemesi sonucunda ruh ölümsüz olur.

Aristo iki çeşit akıl kabul eder. Birincisi münfail akıl, (pasif akıl), bu bozulabilir, diğeri ise faal akıldır.

Kavranabilirler faal akılda bizzat fiil halinde mevcuttur. Ona göre, faal akıl ruhtan tamamen farklıdır, bedenden ayrılabilir ve ölümsüzdür. Münfail akıl ise, ölümlüdür. **Kindi'nin** ifadesine göre, Eflatun ve filozofların çoğunun düşüncesinde nefis ölümden sonra bakidir, onun cevheri şanı yüce Yaratıcı'nın cevheri gibidir. **Fârâbî**, "Beden, nefsin varlığı için şarttır, fakat nefis, bekası için bedene muhtaç değildir. Nefis kâmil olmadığı halde bedenden ayrılırsa, bedensiz olarak kemale ermesi muhtemeldir. Beden nefsin varlığı için şart olduğu halde, kemale ermesi için şart değildir" der. **İbn Sina** ise, insan ruhu, bedenden ayrılıp, kendisinde hâsıl olan bir beka ile baki kaldığında, bedenle birlikte bulunduğu zaman içinde oluşan kirlerden arınıp, tertemiz olur. Tam bir mutluluğa ulaşır. İnsan ruhunun cevher olması hasebiyle ölmesi ve yok olması imkânsızdır. der.

S-19. Beden ve ölümsüzlüğü İslamiyet nasıl açıklamıştır?

C-19. Kur'an, düalist insan kavramına iltifat etmemektedir. İnsan, bedeniyle ve "Allah'ın nefh ettiği ruh" ile bir bütündür. Aslında Gazâlî de insanın aslının ruh olduğuna inanmaktadır. Fakat ona göre mademki Allah her şeye kadirdir, ruhların bedenlere iadesine de kadir demektir. Gazâlî'nin filozoflarla ilgili tenkidini hatırlatan **İbn Rüşd**, konuya şu şekilde açıklık getirmeye çalışır: Ahiret hayatını inkâr etmek kişiyi küfre götürür. Fakat inkâra gidilmediği sürece bu konuda farklı yorumlara, dolayısıyla farklı inançlara müsaade vardır. Nitekim İslâm âleminde de ahiretteki varoluşun bu dünyadaki ile aynı olduğunu, ancak oradaki hayatın sürekli, buradakinin sonlu olduğunu kabul edenler bulunduğu gibi, oradaki hayatın tam anlamıyla ruhanî nitelikte olduğunu söyleyip mahsûsat ile ilgili açıklamaların konuyu açıklama gayesini güttüğünü söyleyenler de vardır. Ayrıca, bir üçüncü grup da oradaki hayatın cismanî olduğunu, ama oradaki cismanîlik ile bu dünyadaki cismanîliğin birbirine benzemediğini söylemektedir. Bu yorumlardan hiçbirisi, kişiyi dinden çıkarmaz. İbn Rüşd'e göre, üçüncü grubun görüşü; hem akıl hem de nakille daha çok uyum içinde olduğundan dolayı, daha inandırıcıdır.

S-20. Hartshorne'un ferdî ölümsüzlük düşüncesine itirazları nelerdir?

C-20. **a)** Ölümsüzlük sadece Tanrıya mahsustur. **b)** İnsan imkân ve kabiliyetleri sınırlı olan bir varlıktır. **c)** Ruhânî ölümsüzlük, kişilik problemini karşımıza çıkarıyor. Bedenli ölümsüzlük ise, aynı problemi başka bakımlardan karşımıza çıkarır.

S-21. "Objektif ölümsüzlük" Savunucularının en başında kim gelir?

C-21. Süreç felsefecilerinden Harshorne. Hartshorne'a göre ölümsüzlük, ilâhî hayatta "objektifleşmek" demektir. Bu anlamda, sadece insanlar değil, var olan her şey, bir bakıma ölümsüzdür. (Dostlarımız tarafından yad edilmek.)

ÜNİTE 11: DİN VE BİLİM İLİŞKİSİ

S-1. Din ve ilim ilişkisi meselesini, başlı başına ele alıp irdeleyen tek disiplin hangisidir?

C-1. Din felsefesidir.

S-2. Eski Yunan'da İlim ve Din ilişkisi nasıldır?

C-2. Eski Yunan'da da bugünkü anlaşıldığı manada din-ilim mücadelesi söz konusu değildir. felsefe ile din mücadele halindedir. Fakat henüz ilim felsefeden tam olarak ayrılmamış olduğundan, aralarını net bir biçimde ayırt etmek, o dönem için pek kolay değildir. Eski Yunan'da din bakımından en yıkıcı tesir Sofistlerden gelmiştir. Tanrılar konusunda şüphecî bir tutuma sahip olan Sofistler, değerlerin tabiatüstü veya ilahi temellerden bütünüyle bağımsız olarak yalnızca insanî temellere dayandığını savunmuşlardır.

S-3. Yahudiliğin ilim karşısındaki durumunu açıklayınız?

C-3. Yahudiliğin Antikçağ'dan önceki ilim ve düşünce ile olan münasebeti tamamen karanlık olmasına rağmen, Yahudi düşünürlerin Helenistik Felsefe'nin kuruluşunda, özellikle İskenderiye'de Yunan kültürü ile Yahudi ve Babil geleneklerini bağdaştırmaya çalıştıkları bilinmektedir. Daha sonra Ortaçağ ve özellikle Yeniçağ'dan itibaren Yahudi filozoflar, felsefe ve pozitif ilimlerde büyük rol oynamıştır. Yahudi filozofların bütününde görülen özellik, din ve ilim ilişkisi konusunda kendi dinlerini değil de Hristiyanlığı ön plana almış olmalarıdır. Yahudiliğin günümüze kadar düşünce ve ilim karşısında açık bir tavrının belirlenememesinin sebebi, İsrailoğulları'nın uzun ömürlü bir devlet kuramamış olmaları düşünülebilir.

S-4. Hristiyanlık ve İlim ilişkisini açıklayınız?

C-4. Hristiyanlık itikadına göre, ilim değerli ve güzel kabul edilecek bir şey değildir. Çünkü sevginin üzerinde bir şey yoktur. Şeriatı tamamlayan tek şey sevgidir. Halbuki ilim gurur vericidir. Tabiat bilimlerinin ne gereği ne de yararı olduğunu söyleyen kilise babaları, **sadece tıbbı müsamaha göstermişlerdir**. Çünkü İsa'nın mucizeleri arasında hastalara şifa vermek de olduğu için hastayı tedavi etmek Hristiyanlığın bir görevi gibi anlaşıyordu. Skolastik dönemin en azından sonlarına kadar eğitimde bilim pek bir yer işgal etmemiştir. Bu dönemde bilim adına ön plana çıkan disiplinler **gramer, diyalektik ve retoriktir**. XI. yüzyıla gelindiğinde artık kilise okulları öğretim için yetmemeye başlamıştır. Bu yüzyılın hemen başlarında İtalya'nın Bologna şehrinde hukuk öğrenmek isteyen öğrenciler kendilerine hoca bulmak için bir tür lonca kurarak, loncaya 'Universitas' adını vermişlerdir. İşte Batı'da üniversitenin ilk nüvesini teşkil eden bu loncadaki eğitime, XII. yüzyılda tıp ve felsefe de ilave edilmiştir. Ortaçağ boyunca hayat üzerinde bütünüyle hâkim olan kilise, ilim ve serbest düşüncenin gelişmesine mani olmuştur. Bu sebeple **Batı Ortaçağı din ile ilim ve serbest düşünce açısından en çok tenkit edilen dönemdir**.

Ortaçağda XIII. yüzyıldan itibaren, tercüme faaliyetleri ve R. Bacon gibi düşünürler tarafından skolastik düşünceye yöneltilen eleştiriler, XV. ve XVI. yüzyıllarda Batı'da iki önemli akımın, Rönesans ve Reformun doğmasına yol açmıştır. Matbaadan başka coğrafi keşifler de Hristiyanlık ile ilim arasında çekişmeye sebep olmuştur. Ptolemaios'a ait olan ve kilisenin kozmoloji görüşünün esasını teşkil eden arzın sabit ve evrenin merkezi olduğu, diğer gök cisimlerinin onun uyduları durumunda bulunduğu şeklindeki yer merkezli (geosantrik) düşünce, N. Kopernik tarafından tersine çevrilmiş ve artık güneş merkezli (heliosantrik) evren görüşü savunulmaya başlamıştır. Yeniçağda Hristiyanlık ve ilim arasındaki mücadelenin en müşahhas örneği 'Galilei Davası' diye bilinen olaydır. **G. Galilei teleskopla yaptığı gözlemler sonunda bazı gezegenlerin varlığını tespit etmiş ve bunun Kopernik Sistemi lehine bir delil olduğu düşüncesinden hareketle şu iki hükmü ortaya koymuştur: a) Evrenin merkezi güneştir ve onun hiçbir hareketi yoktur; b) Arz evrenin merkezi olmadığı gibi hareketsiz de değildir.** Ortaçağ skolastiğine en büyük darbeyi vuran Yeniçağın büyük filozofu **Descartes olmuştur**. Aydınlanma çağı olarak bilinen **XVIII. yüzyılın en belirgin özelliği Hristiyanlığı inkâr manasını taşıyan dinsizliktir**. İlim sevgisi ve ona iman yaygın olduğu bu zamanda din yerine ilim, metafizik hakikat yerine ilmi hakikat hâkim olmuştur. Hala ne Hristiyanlık, ne de ona karşı olanlar kesin bir üstünlük elde edebilmiştir. XX. yüzyıla girerken, din psikolojisi, din sosyolojisi, din felsefesinin de gelişmeye başlamasıyla, artık hem fikrî, hem de siyasî alanda kilise hür düşünce ve ilim karşısında mağlup olur. Nihayet 9 Aralık 1905'te devlet ile kilisenin birbirinden ayrılmasıyla (laiklik) Hristiyanlık düşünce sahasında olduğu gibi, siyasî sahada da kiliseye çekilmek zorunda kalır. Günümüz Hristiyan âleminde, ara sıra görülen birkaç münferit olay dışında, din ve ilim mücadelesi hemen hemen

sona ermiş gibidir. İlim ve dinin saha, sınır ve metotları tespit edilmiş olduğundan, her ikisinin de birbiri karşısındaki yerleri belli olmuş ve bu iki disiplin arasında bir barış ortaya çıkmıştır.

S-6. İslam ve İlim ilişkisini açıklayınız?

C-6. İslam düşünce tarihinde bilinen manasıyla bir din ve ilim çatışmasından söz edilemez. Bunun birinci sebebi, İslam inancının temel kaynağı olan Kur'an'ın ilim karşısındaki son derece müspet tutumudur. İkinci sebep ise İslam'ın peygamberi Hz. Muhammed'in ilmi teşvik eden birçok hadisinin bulunmasıdır. İslam dünyasında miladi IX. ve XII. yüzyıllarda en parlak devrini yaşamış olan ilim ile din arasında, ne bu dönemde ne de daha sonraki dönemde ciddi bir çatışmanın olduğu söylenemez.

S-7. Din ve İlim ilişkisi Konusunda Başlıca Temel Felsefî Yaklaşımlar nelerdir?

C-7. Bunlar, çatışma, ayrışma, uyuşma ve dinileşme (İslamlaşma) başlıkları altında toplanabilir.

S-8. Çatışma yaklaşımını açıklayınız?

C-8. Din ve bilim arasında bir çatışmanın olduğunu savunan veya benimseyenleri birbirine zıt iki türe ayırmak mümkündür: **Birincisi, bilim taraftarı ve din karşıtı çatışmacılar; İkincisi ise din taraftarı çatışmacılar.**

Bilim taraftarı ve din karşıtı çatışmacılar, çatışmadan bahsedildiğinde ilk ve asıl akla gelenlerdir. Bunlara göre, bilim ve din o kadar zıt kutuplarda yer alır ve o kadar birbirine aykırı görüşleri temsil ederler ki çatışmadan var olabilmeleri, varlıklarını sürdürebilmeleri imkânsızdır. Bu tür çatışmacı öğretilerin başında, pozitivizm ile evrimci ve felsefi naturalizm gelir. **Din** taraftarı çatışmacılar göre ise birincilerin tam tersine meydana gelen çatışmanın sebebi, asla din ve uzantıları değil, ilmin yanlış yorumlanması veya çarpıtılmasıdır.

S-9. Ayrışma yaklaşımını açıklayınız?

C-9. Ayrışmacı anlayışa göre; din ile ilim arasında tam bir farklılık, ayrılık, bölümleşme ve kompartımanlaşma vardır. Din ile ilim, alanları, yöntemleri ve amaçları itibarıyla birbirinden tamamiyle farklıdır. Aralarında bu kadar farklılık ve uzaklık olan bu iki etkinliğin de bir çatışmaya hatta bir rekabete bile girmesi söz konusu değildir. Çatışmacı yaklaşımda olduğu gibi ayrışmacı yaklaşım taraftarlarını da ikiye ayırmak mümkündür: Sınırsız ayırım taraftarları ve sınırlı ayırım taraftarları. **Sınırsız ayırım taraftarları**, Bunlar, din ile ilim arasındaki ayrılığı, bizzat kendi özünün gereği olarak değerli bularak, bu iki etkinliği birbirinden tümüyle bağlantısız olarak değerlendirirler. **Sınırlı ayırım taraftarları ise**, çatışmaya ötsel ve amaçsal bir değer atfetmeyip, ona ilintisel, yardımcı veya aracı bir değer atfederler.

S-10. Uyuşma yaklaşımını açıklayınız?

C-10. Din ile ilmin özellikle de İslam'ın arasındaki en eski ve temel ilişki, uyuşma ilişkisidir. Genelde din, özelde ise İslam ile ilim arasındaki uyuşma başlıca iki türe ayrılabilir: a.Tabii, açık veya kendiliğinden uyuşma. b.Tefsir, tevil, yorum gibi yöntemlere dayalı çabaların gerektirdiği uyuşmadır ki buna uyuşturma veya uzlaştırma demek daha uygun olabilir.

S-11. Dinileşme (İslamlaşma) yaklaşımını açıklayınız?

C-11. S. Hüseyin Nasr, İsmail Raci el-Faruki, Nakib el-Attas, Ziyaüddin Serdar gibi bazı müslüman aydınlar, XX. yüzyılın ikinci yarısında, bilginin ve bilimin İslamileştirilmesi gerektiği tezini savunmaya başladılar. Bu görüşün temel öncülerine göre bilim, tümüyle değerden bağımsız ve nesnel olmayıp, içinde geliştiği medeniyet ve onun arka planını oluşturan felsefe ile yakın bir etkileşim içindedir. Bu açıdan bakıldığında modern bilim Batı medeniyet ve felsefesine has bir karakter taşımaktadır. Üstelik bu tür arayışlar sadece müslümanlara ait de değildir. Modern bilimin vatani kabul edilen Hristiyan dünyada, köktenci veya gelenekçi olarak da nitelenemeyecek dünyanın ilk birkaç din felsefecisinden biri kabul edilen Alvin Plantinga da bu görüştedir.

İlk yapılması gereken bilimi, ona bulaşan, gereksiz ve zararlı ideolojilerin etkisinden kurtarmaktır. **İkinci yapılması gereken**, bilimin Batılı dünya görüşünün (epistemolojik temeller, metafiziksel ve felsefi arka plan, yaygın ve hâkim bilimsel paradigmlar ve bilim ahlakı gibi unsurlar) unsurlarından ayklanmasıdır. İslami bilimin temel özelliklerinden biri de İslami kültürde bilim ve teknoloji ile İslami değerlerin (temel dini, metafizik, ahlaki ilkelerin) birbirinin alanlarına ve özelliklerine tecavüz etmemekle birlikte, birbirinden tümüyle ayrı ve kopuk olmamalarıdır.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. “İnsan ve dünya ile ilgili olan her şeyi, insanın başından geçen bütün olayları, herhangi bir şekilde yorumlamaya, anlamlandırmaya ve açıklamaya çalışır” şeklinde tanımlanabilecek olan kavram aşağıdakilerden hangisidir?

- a) Din
- b) Bilim
- c) Felsefe
- d) Sanat
- e) Ahlak

CEVAP:B

2. Aşağıdakilerden hangisi yanlıştır?

- a) Din, fizik ötesi âlem hakkında bir takım bilgiler sunar.
- b) Din, insanların bu fiziki âlemden nasıl davranmaları gerektiği hakkında bilgiler verir.
- c) Din, insan hayatına doğrudan doğruya norm koyan ahlaki bir özelliğe sahiptir
- d) Din, evreni yaratan bir varlığa olan olumlu inanca dayanır.
- e) Din, kaderci bir anlayışla evreni değerlendirir. CEVAP:E

3. Aşağıdakilerden hangisi doğrudur?

- a) Din körü körüne bir inanç sistemidir
- b) Bilim tümüyle akli unsurlardan oluşur.
- c) Bilim, deney ve gözleme dayanmaz
- d) Bilim bir rasyonalite, din ise kuralları olmakla birlikte yoruma dayalı bir olgudur
- e) Bilimde inanç unsurları olmasına rağmen, dinde akli bir unsur bulunmaz. CEVAP:D

4. Din-bilim çatışması dinin aşağıdaki özelliklerinden hangisinden kaynaklanır?

- a) Ahlak kurallarına sahip olması
- b) İbadet şekilleri önermesi
- c) Metafizik inançlara sahip olması
- d) Bir yaşama tarzı sunması
- e) Toplumsal özelliğe sahip olması

CEVAP:C

5. Aşağıdakilerden hangisi dinin metafizik inançlarını doğrulama yollarından biri değildir?

- a) Vahiy
- b) Bilim
- c) Sezgi
- d) Kutsal Kitaplar
- e) Geleneksel otorite

CEVAP:B

6. Din-bilim ayrılığının ilk işaretleri aşağıdakilerden hangisinde görülmüştür?

- a) Aydınlanma döneminde
- b) Skolastik dönemde
- c) Ortaçağ İslam düşüncesinde
- d) Modern Batı düşüncesinde
- e) Çağdaş Hristiyan düşüncesinde

CEVAP:B

7. Dinin en azından lafzan değişmez ifadeleri veya açıklamaları ile sürekli ortaya çıkan ve değişen bilimsel açıklamalar arasında bir uygunluk olduğunu savunan yaklaşım aşağıdakilerden hangisidir?

- a) Uyuşma
- b) Çatışma
- c) Ayrışma
- d) Dinileşme
- e) Hiçbiri

CEVAP:A

8. Din-bilim ayrışmasının aşağıdakilerden hangisi ile başladığı söylenebilir? c) Kartezyen felsefe

9. İslam düşüncesinde ciddi bir din-bilim çatışmasının olmamasının sebebi aşağıdakilerden hangisidir?

- a) Dini inançların tartışmasız bir şekilde doğru olması
- b) Felsefenin islam dünyasında taraftar bulamaması
- c) Bilimsel ilerlemenin İslam dünyasında gerekli ilgiyi görememesi
- d) Vahyin İslam dünyasında mutlak otorite kabul edilmesi
- e) Kur'an'ın “bilim” karşısında müsbet bir yaklaşım sergilemesi CEVAP:E

10. Aşağıdakilerden hangisi doğrudur?

- a) İslam dünyasında din-bilim ayrışması ciddi boyutlarda olmuştur
- b) İslam dünyasında bilimsel ilerleme çok yavaş olmuştur
- c) İslam dünyasında din adamları ruhani otoriteye sahiptir
- d) İslam dünyasında din-bilim çatışmasından ziyade din adamı-bilim çatışması olmuştur
- e) Hiçbiri CEVAP:D

ÜNİTE 12: DİN VE AHLAK İLİŞKİSİ

S-1. Din ve ahlak arasındaki ilişki, düşünce tarihinde genellikle kaç şekilde ele alınmıştır?

C-1. Dinden ahlaka doğru gidenler, Ahlakten dine gidenler.

S-2. İkinci metodu, meşhur 'ahlak delili' ile felsefe tarihinde ön plana çıkaran düşünür kim olmuştur?

C-2. İ. Kant (1724-1084).

S-3. Euthyphro Tartışması" veya "Euthyphro Dilemi" adı verilen formülü açıklayınız?

C-3. "X,Tanrı istediği için mi iyidir, yoksa iyi olduğu için mi Tanrı onu istemektedir?"

S-4. Ahlakın kaynağı ile ilgili sorulara kaç ana başlıkta inceleyebiliriz?

C-4. 1-Ahlâkı dine dayandıranlar; 2-Ahlâk ile dini iki ayrı (otonom) alan olarak görenler; 3-Ahlâk ile din arasında bir sebep-sonuç bağlantısı (koza ilişki) görmemekle beraber başka türden ilişkilerin bulunduğunu kabul edenler.

S-5. Ahlâkın Dine Dayandırılmasını açıklayınız?

C-5. Özellikle Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'ın hâkim olduğu kültür ortamlarında yetişmiş birçok dindar düşünür'e göre, davranışlara ahlaki iyilik ve kötülük nitelikleri kazandıran Tanrı'nın iradesidir. Ancak burada şu ayrıma da dikkat etmek gerekir: "Bir şey sırf Tanrı emrettiği için iyidir" demekle, "Tanrı iyiyi emreder" demek birbirinden farklı şeylerdir. Eğer insan ve evren mevcut haliyle var edilmiş olmasaydı, bildiğimiz anlamda bir ahlâk da olmazdı. Tanrı, kozmolojik anlamda, her şeyin sebebi olduğu gibi aynı zamanda ahlâkın da sebebidir. Çünkü teizm açısından bakıldığında, Tanrı olmasaydı hiçbir şey olmazdı. Bilgi açısından bakıldığında ise insanın, en azından bazı ahlâkî değerleri kendi tecrübesi içinde tanıyabilecek durumda olduğu görülür. Başta İngiliz filozofu **G. E. Moore** olmak üzere, birçok düşünür'e göre, teolojik ahlâk ciddi bir yanılgıya düşmektedir ki, bu, 'tabiatçının yanılgısı' olarak adlandırılır. Moore'un bu görüşünü hareket noktası olarak kabul eden düşünürler, dinî ahlâkın da bir başka açıdan, aynı hata içinde olduğunu söylemekte ve buna 'teolojik yanılgı' adını vermektedirler. Böyle bir eleştiriyi mantıkî bir form içinde ilk ortaya atan düşünür **D. Hume** olmuştur. Hume'un bu görüşü, sonraki yüzyıllarda, özellikle de yirminci yüzyıl İngiliz felsefesinin bazı akımlarında şu anlayışın doğmasına yol açmıştır: Ahlâkla ilgili olmayan önermelerden ahlâkî sonuçlar çıkarılamaz. Başka bir ifadeyle, "olgu"dan "değere, "dır" dan "meli-malı"ya geçilemez.

Şimdi bütün bunların dinin ahlâk anlayışı ile ilgisi nedir? İlgi şudur: Bu anlayışa göre, "Tanrı F'yi buyuruyor" (F, belli bir fiili göstere) bir olgu cümlesidir. Bu cümlede bir varlığın F'yi istediği haber veriliyor. Fakat bundan çıkarılan sonuç, "O halde F yapılmalıdır" hükmüdür ki bu da bir ahlâkî yükümlülük cümlesidir.

S-6. Ahlak-Din Ayrılığını açıklayınız?

C-6. Bazı ateistler dinin ahlâk için yararlı olması bir yana, son derece zararlı olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmişler ve görüşlerini desteklemek için çeşitli fikirler ileri sürmüşlerdir. Onlara göre, dini ahlâka temel yapmak, empirik karakterde olan ve daima değişen bir alanı, değişmezliğine inanılan bir otoriteye bağlamak demektir. Teizmi savunanalar, bütün çabalarına rağmen Tanrı'nın varlığını ispat edememişlerdir. O halde ahlâk gibi değişken beşerî tecrübeyi böyle sallantılı bir temele oturtmak imkansızdır. B. Russell'a göre, "inanma, hakkında yeterli ölçüde kanıt bulunmayan bir şeye bağlanmadır... Biz iki kere ikinin dört ettiğini veya dünyanın yuvarlak olduğu gibi konularda 'inanma'dan söz etmeyiz. Ancak, duyguyu delilin yerine koyduğumuz zaman inanmadan söz edebiliriz".

Sıkı bir din ahlâk ilişkisini savunan teist düşünürler, genellikle, salt ahlâkın bencilliğe, hatta nihilizme sebep olduğunu söylemektedirler. "Eğer Tanrı yoksa her şey mubahtır" sözü, bu tutumun klasikleşmiş ifadesidir. Bu tutuma da itiraz eden ateistlere göre, teist önce ahlâk kavramında bir boşluk yaratmakta, sonra da onu doldurmaya çalışmaktadır. Russell ve onun gibi düşünenler, salt ahlâkın imkânını savunmak gibi mütevazı bir neticeyi elde etmek gayesiyle konuşmuyorlar; dinî ahlâkın 'zararlı' olduğunu söyleyecek kadar ileri gidiyorlar. Bu tutum ise "dinî inanç olmadan ahlâk olmaz" diyenlerin tutumlarından daha da aşırı bir tutum olsa gerektir. Biri, eğer tutarlı olacaksa dinî inanca sahip olmayan herkesin ahlâksız olduğunu, öteki ise bütün dindarların bencil olduğunu iddia etmek gibi savunulması güç bir tutumun içine girmektedir.

S-7. İnancın Teşvik Edici Rolünü açıklayınız?

C-7. Günümüzde en yaygın görüşün, dini olduğu gibi, ahlâkı olduğu gibi kabul ederek her iki alan arasında bir diyalogun bulunduğunu kabul etmek, olduğu söylenebilir. Burada artık din, ahlâkî kavramların belirlenmesinde yahut tanımlanmasında iş gören bir unsur olarak değil, teşvik ve terkip edici bir unsur olarak gücünü göstermektedir. İşlerini belli ilkeler ışığında düzene koyan bir insanın hayatında az çok bir bütünlük vardır. Eğer o insan Tanrı'nın varlığına inanıyorsa, bu inançla o kişinin ahlâkî görüşleri yan yana değil iç içe olacaktır. Mesela, ahlâk, bize adam öldürmenin kötü olduğunu öğretir. İnanç ise, hem böyle bir fiilin kötülüğünden hem de hayatın kutsallığından söz eder ve inananın hayatında, adam öldürmenin kötü olduğuna inanma ile hayatın kutsal olduğuna inanma birleşir.

Russell, "inanç her çeşidi tehlikelidir" derken haksız ve geçersiz bir genelleme yapıyor. J. N. Findley' in dediği gibi, dinî ve ahlâkî duygu ayrı ayrı değil, el ele vererek gelişecektir. Geach'e göre, Tanrıya inanmayan bir insan, tıpkı inanan bir insan gibi, zinanın, yalan söylemenin vb.nin kötü olduğuna inanabilir; çünkü iyi ve kötü hakkındaki bütün bilgimizin Tanrı'nın varlığına inanmaya dayandığını söylemek yanlış olur.

Geach'in inaç boyutunu yaşayan bir insanla yaşamayan bir insanın ahlâka bakış tarzları hakkındaki bu görüşüne katılan düşünürlerin sayısı oldukça çoktur. Meselâ **G.J. Warnock, ahlâkın ne olduğunu hem inananın hem de inanmayanın anlayabileceğini söyledikten sonra şöyle devam ediyor:** Fakat her ikisinin 'ahlâk' kelimesini kullanmaları farklı olacaktır.

Dinî olmayan bir ahlâk anlayışında tapılacak ölçüde saygı ve tazimle bağlanılan bir otorite yoktur. Tanrı'nın buyruklarına uymanın, ahlâkî sebepler yanında başka sebepleri de vardır; bu sonuncu sebepler inanmayanlara kapalıdır. Dinde Tanrı'nın buyruklarına uymamanın adı isyandır. Bu isyanın, ahlâkın ötesinde kendine özgü bir takım nitelikleri vardır. Tanrı otoritesi olmasa da iyi ve kötü vardır; fakat buyrulan ve yasaklanan bir şey yoktur. İşte dindarla dinsiz arasındaki fark buradan doğmaktadır ve bu fark son derece önemlidir. **Özetle diyebiliriz ki,** ilahî buyrukların yer aldığı ahlâk anlayışında bir takım kesin ve mutlak ilkeler bulunmaktadır. Tanrı tarafından belirlenmiş fiiller hakkında bir 'görecelik' ve 'sonuca göre değerlendirme'den söz edilemez. Geach'in görüşleri özellikle bu noktayı vurgulamaktadır.

Salt ahlâkın yeterliliğini savunanların görüşlerinden söz ederken bu arada üzerinde durulan bir iki noktaya dikkat çekmek yerinde olacaktır. Russell ve onun gibi düşünen birçok ateist, dinî ahlâkın bir tedbir ahlâkı olduğunu öne sürmekte ve teizmin sadece 'işe yaradığı için' benimsendiğini söylemektedirler.

Tedbir ahlâkını şu şekilde özetleyebiliriz: Tanrı'nın buyruklarına uymalıyım, çünkü bunu yaparsam Tanrı beni ödüllendirir, yapmazsam cezalandırır. Dindar, eğer inancında şuurlu ise iyilik yaptığı kişiden herhangi bir karşılık beklemeyiz; beklememelidir. Onun nazarında bir şeyi 'Tanrı için yapmak', onu kişisel bir kazanç sağlamak için yapmamakla aynı anlama gelir. Buna rağmen Tanrı, böyle bir tutumun sonucu olarak iyiyi ödüllendireceğini vadediyorsa bu, yapılan işin ahlâkî motiflere dayanmadığını göstermez. Belki katı bir Kantçı hariç, birçok insan böyle bir tutumun ahlâklılığından şüphe etmez. Burada, dinî özellik taşıyan tedbir motifleri ile dinî olmayan motifler arasında bir ayırım yapmanın da gerekli olduğunu söylemeliyiz. Tedbirli bir teistle tedbirli bir ateist arasında fark vardır. Tedbirli ateist, eğer sırf kanundan veya toplumun kınamasından korktuğu için kötülük yapmaktan kaçınıyorsa, kanun ve toplumun elinin yetişemediği yerde istediğini yapmakta bir sakınca görmeyecektir. Halbuki teist, içinden geçirdiği en gizli niyetleri bile bilen bir Tanrı'nın varlığına inanmaktadır. **Russell, bir ateist olmasına rağmen, dini sadece pragmatik açıdan savunanları şiddetle eleştirmekte ve şöyle demektedir:** "Ben, dinin doğru olduğunu ve dolayısıyla ona inanmanın gerekli olduğunu öne süren bir insana saygı duyarım. Fakat sırf, işe yaradığı için dine inanılması gerektiğini söyleyen ve onun doğru olup-olmadığını sormanın bir zaman kaybı olduğunu iddia edenlerin tutumunu, ahlâk açısından son derece çirkin bulurum".

Daha önce işaret edildiği gibi teizmin ahlâk anlayışına yöneltlen hücumların önemli bir kısmı, doğrudan doğruya teizmi ilgilendirmekten çok teist olduklarını öne sürenlerin tutum ve davranışlarıyla ilgilidir. Kısacası, gerçek dindar, hayatın olgu, ahlâk ve inanç boyutlarını birlikte gören ve yaşayan insandır.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Ahlâkın kaynağına Tanrıyı koyarak, yapılması ve yapılmaması gereken hususların ilâhî otorite tarafından belirlendiğini ve insanların da bunlara uymaları gerektiği şeklinde ifade edilen görüş aşağıdakilerden hangisine girer?

a) Din-ahlâk ayrılığı	c) Din-ahlâk özdeşliği	e) Hiçbiri
b) Ahlâk teolojisi	d) Din-ahlâk ilişkisi	CEVAP:C

2. İnsanın ahlâkî tecrübesinden hareket ederek, ilâhiyatı temellendirmeye ve bu şekilde ahlâkî yanı ağır basan bir ilâhiyata kapı açan ahlâk nazariyesi hangisidir?

a) Ahlâk teolojisi	c) Din-ahlâk ayrılığı	e) Hiçbiri
b) Din-ahlâk özdeşliği	d) Din-ahlâk ilişkisi	CEVAP:A

3. Felsefî düşüncede ahlâk teolojisini ilk defa sistemleştiren düşünür kimdir?

a) Descartes	c) Hume	e) Berkeley
b) Kant	d) Locke	CEVAP:B

4. X, Tanrı istediği için mi iyidir, yoksa iyi olduğu için mi Tanrı onu istemektedir? şeklinde ifade edilen tartışmaya ne ad verilir?

a) Teoloji tartışması	c) Kelam tartışması	e) Hepsisi
b) Felsefe tartışması	d) Euthyphro tartışması	CEVAP:D

5. Ahlâk anlayışında teistik sübjektivizmi savunan İslâm düşünce ekolü hangisidir?

a) Maturidilik	c) Kaderiye	e) Eş'arilik
b) Mu'tezile	d) Hariciye	CEVAP:E

6. İslâm düşüncesinde akılcı ve objektif ahlâk anlayışını geliştirmeye çalışan düşünce ekolü hangisidir?

a) Eş'arilik	c) Cebriye	e) Hiçbiri
b) Haricilik	d) Mu'tezile	CEVAP:D

7. "İlkel dinlere, ahlâksız diyemeyiz. Başlangıç açısından âdet bütün ahlâktır. Din, âdetten uzaklaşmayı yasak ettiğine göre; ahlâkla din birlikte vardırılar" ifadesi aşağıdaki düşünürlerden hangisine aittir?

a) Bergson	c) Berkeley	e) Mavrodes
b) Kant	d) Bayle	CEVAP:A

8. Ahlâkı bağımsız bir alan olarak görmekle birlikte, ahlâktan hareket ederek Tanrının varlığına ulaşım, din kaynaklı bir ahlâk değil, ahlâk kaynaklı bir din ya da Tanrı anlayışı ortaya koymaya çalışan ahlâk anlayışına ne denir?

a) Din-ahlâk özdeşliği	c) Ahlâk teolojisi	e) Din-ahlâk ilişkisi
b) Din-ahlâk birlikteliği	d) Din-ahlâk ayrılığı	CEVAP:C

9. Din-ahlâk ayrılığını benimseyen filozoflar kimlerdir?

a) Teistler	c) Monoteistler	e) Hiçbiri
b) Ateistler	d) Henoteistler	CEVAP:B

10. "Din, insan bilgisini bir adım bile ileriye götürememiştir. Güçlü bilim, ahlâkı gölgede bırakmıştır. Ahlâkı insan doğasından başka bir zemine oturtmak istemek, hep bir yanılgı sonucudur" görüşü kime aittir?

a) Kant	c) Leibniz	e) Locke
b) Descartes	d) D'Holbach	CEVAP:D

ÜNİTE: 13 DİN VE SANAT İLİŞKİSİ

S-1. Din ile sanat arasındaki ilişkiyi açıklayınız?

C-1. Din ile sanat arasındaki ilişki, din ile bilim veya din ile ahlâk arasındaki ilişkilere nazaran tahlil edilmesi çok daha zor olan bir konu gibi görünmektedir. Bilim, temelde, deskriptiftir; ahlâk ise normatiftir. Biri kognitif yanımızla, diğeri ise amelî yanımızla ilgilidir. Sanat ise, daha çok duygu ve hayal dünyamızı ilgilendirmektedir. Buna rağmen her üçünün de kökleri insanın teemmül ve tefekkür dünyasındadır. Akıl; din, bilim ve sanat alanlarında, farklı derecelerde de olsa, faaliyet göstermektedir.

S-2. Dinî hayatın estetik boyutunu açıklayınız?

C-2. Estetik tecrübe, hiçbir zaman tam olarak tespit ve tayin edilmiş kategorilerin altına yerleştiremediğimiz genel “anlama”nın derûnundaki tecrübelerden biridir. Bu bakımdan, **“her beşerî tecrübenin bir estetik boyutu vardır”** demek yanlış olmaz. Daha önce kozmolojik delilden söz ederken Hz. İbrahim’in Kur’ân’da tasvir edilen dinî tecrübesine temas etmiştik. Hz. İbrahim, “ufûl etmeyen” bir varlığı aramaktadır. Eğer aklımızın nazarî fonksiyonu açısından bakarsak, buna bir çeşit kozmolojik arayış diyebiliriz. Ne var ki, Hz. İbrahim bu arayışa estetik bir boyut ilâve ediyor ve **“sevilmeye lâayık”** bir varlığın arayışı içinde olduğunu ifade ediyor. Yani dinî tecrübe, burada, “sonsuz”, “bakî” ve “sınırsız” gibi terimlerle ifade olunan bir varlığa yönelmiş olmakla yetinmiyor; estetik bir maceraya giriyor. Tabir yerinde ise, tabîi teoloji, bir çeşit estetik teolojiyle son buluyor.

S-3. “Zihnim adeta bir makinaya benzedi. Eğer hayatımı yeniden yaşama fırsatı bulabilseydim, hiç değilse haftada bir defa şiir okumayı, müzik dinlemeyi alışkanlık haline getirdim. Bu zevklerden mahrum olmak, mutluluğun yitirilmesine sebep olacağı gibi zihne de zarar verebilir. Hatta o, ahlâkî dokuyu zayıflatmak suretiyle orada bile hasar yapabilir.” Sözü kime aittir?

C-3. Darwin.

S-4. Dini hayatın estetik boyutu Batı düşüncesinde nasıldır?

C-4. Batı düşünce tarihine baktığımızda estetik alanla ilgili problemlerin genel olarak iki ayrı şekilde ele alındığını görüyoruz. **Bunlardan birincisi güzellik kuramı; diğeri ise sanat kuramıdır. Bu felsefi ele alış tarzlarının ikisi de ilk önce Platon tarafından tartışılmıştır.** Sanat kuramı ve sanatın tanımı söz konusu olduğunda filozof ya da düşünürler arasında görüş ayrılığı olmakla birlikte, tartışmalar denebilir ki günümüze kadar neredeyse Platon’un tartıştığı aynı zeminde ve aynı kavramlarla yapılagelmiştir. Bununla birlikte güzellik kuramının XVIII. yüzyılda köklü bir değişikliğe uğradığını görüyoruz. Daha önceki filozoflar sadece “güzelliğin mahiyetini” tartıştıkları halde, **XVIII. yüzyıl düşünürleri “yüce”, “pitoresk” (görsel ve resim konusu olabilen) gibi kavramlarla da ilgilenmeye başlarlar. XX. yüzyılın estetik kuramcılarının en çok kullandıkları ve savundukları kavram “estetik tutum” kavramıdır.** Sanatla ilgili olarak da burada farklı teori ya da kuramlar geliştirilmiş olduğunu görüyoruz. Bunlardan taklit kuramı, dikkatleri sanat eserinin nesnel özelliklerine yönlendirir. Öyle ki bu sanat kuramının nesne merkezli, yani önem ve önceliği nesneye veren bir kuram olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu kuramı düşünce tarihinde ilk ortaya atan Platon’dur. XIX. yüzyıl boyunca başta edebiyat olmak üzere, **Batı’da sanat kuramına, sanatın sanatçının duygulanımının bir ifadesi (dışa vurumu) olduğu görüşü hâkim hale gelmiş ve taklit kuramı gözden düşme sürecine girmiştir.**

S-5. Taklit kuramı ve dışa vurum kuramı hangi açılardan eleştirilmiştir?

C-5. Enstrümantal müzik ya da soyut resmin herhangi bir şeyi taklit ettiğini söylemek kolay değildir. Diğer taraftan bazı sanat eserlerinin bütünüyle biçimsel tasarımlardan ibaret olduğunu söylemek de mümkündür.

S-6. Dini hayatın estetik boyutu İslam düşüncesinde nasıldır?

C-6. Bir kültürü, bir uygarlığı anlamının en kısa ve kolay yolu sanattan geçer. Hakikat anlayışının ve bununla sıkı bağlantısı bulunan estetik duyarlılığın dışa vurumu olarak sanat bu konuda büyük imkânlar sunar. İslâm’ın hayat ve hakikat anlayışının, kısaca dünya görüşünün çeşitli dil ve ifade düzeylerindeki bir tezahürü olan İslâm sanatının da İslâm’ı anlamının en dolaysız yollarından biri olduğunu söyleyebiliriz. **İslâm veya genel olarak din sanatla bütün insanlığa hitap eden somut bir ifade kazanır. Güzel sesle okunan bir ezan veya Süleymaniye Camii gibi ait olduğu uygarlığı temsil eden bir mimari eser bunun en güzel örneğidir.**

İslâm sanatı için tükenmez bir ilham kaynağı olmuş ve sanat hiçbir zaman dini kullanmak gibi bir cürete kapılmamıştır. **Elbette din sanat değildir ama duyarak, düşünerek ve zevk alarak yaşamak bir sanattır.** Bu da İslâm'ın "ihşan" boyutunu, yani imanın güzellik, incelik ve derin algılayışla ilgili yönünü bütün yönleriyle hayata geçirerek "muhsinlerden" biri olmakla mümkündür.

Bu bağlamda İslâm estetiğini, metafizikle ilgisini asla kesmeyen bir estetik olarak görmek durumundayız. İslam sanatını anlayanın en kestirme yolu İslam'ı anlamaktan geçer. Yani İslam sanatının temelini İslam'a ait asli değerlerin birliği ilkesi oluşturur. Burada güzel ile iyi, işe yarama ile zevk verme birbirinden bağımsız değerler olarak görülmez. **İslam sanatını epistemolojik gayesi, görünenin arkasındaki görünmeyene ulaşmak, pratikteki gayesi ise, dünyayı ve hayatı güzelleştirmektir.** İslâm sanatı hayatın metafiziğe ve metafiziğin de medeniyete bitişik olduğunun en somut göstergesidir. İslâm sanatının hüsn-i hat, tezhip, arabesk (rûmt) ya da minyatür vb. sanatlara yönelmesi onun mânevî gayesinin bir sonucudur. Genel özelliği itibarıyla İslâm sanatının işleyiş biçimi tabiatın taklidi veya tasviri değil, bağlı olduğu hakikat anlayışı çerçevesinde çevrenin düzenlenmesidir. İslâm sanatında, Batı dillerine genellikle "sembolizm" şeklinde tercüme edilen "temsil" in çok önemli bir yeri vardır. Temsil (yaygın geleneksel anlamıyla analoji) geniş anlamda ele alındığında farklı varlıklar, farklı dünyalar ve farklı varoluş düzeyleri arasında bir şekilde benzerlik ilişkisi kurmaya dayanır.

Din ile sanat arasındaki ilişki iki şekilde ele alınabilir: Dinden sanata doğru; sanattan dine doğru. Özellikle tasavvuf literatürü, İslâmî estetiğin hazinesi durumundadır. Bu görüşümüzü yine Gazali'nin eserlerinden alacağımız metinlerle açıklamaya çalışalım. Gazali şöyle der: "Güzel olan her şey sevilir. Güzelliğin idraki, bizatihi haz verir. Yani güzellik kendi başına bir değerdir. Güzelliğin idraki ayrı şey, kaza-i şehvetin verdiği haz ise daha ayrı bir şeydir". Bir başka yerde ise **Gazali, "iyi"yi üç kısma ayırır: Yararlı, leziz ve cemil (güzel).** Gazali'nin eserlerinde yer alan nizâm ve gaye delili bir çeşit estetik delil görünümündedir.

Acaba Gazali'nin estetik delil üzerinde ısrar etmesinin sebebi nedir? Ona göre âlemin güzelliği herkes tarafından görülüp takdir edilebilir. Meselâ, bazı yıldızların yaratılmalarındaki hikmeti birçok kimse anlayamaz. Fakat Allah "Biz en yakın göğü yıldızlarla süsledik" derken kolayca anlaşılabilen bir hususa işaret etmektedir. Güzelliğin idraki, farklı derecelerde de olsa, herkes için mümkündür. Gazali'nin estetik delili, sevmeye layık güzel (cemil) bir yaratıcı fikrine ulaştırmaya çalışıyor. "Allah Cemil'dir", çünkü böyle olmasaydı, kemâl sahibi bir varlıkta eksiklik olmuş olurdu. Onun içindir ki O, "güzel isimler" (esmaul-husnâ) ile isimlendirilir. İşte iman ile sevgi arasındaki ilişki de kaynağını böyle bir ulûhiyet anlayışında bulmaktadır. Kur'ân, "iman edenlerin Allah'ı sevmeye en ileri derecede olacaklarını" söyler (Bakara, 2/165).

S-7. Dinin Sanata etkisi nasıl olmuştur?

C-7. Her dinin, büyük çapta kendi tesiriyle oluşmuş bir kültür çevresinde doğup büyüyen sanatkâr üzerinde etkili olması kadar tabîî bir şey olamaz. Din, sanatın hem formuna, hem muhtevasına, hem de sanat türlerinden bir kısmının ön planda, diğer bir kısmının ise arka planda tutulmasına tesir eder. İslâm ilahiyatı tercihini tenzih inancından yana koymuştur. Teşbih inancı, çok dar bir alana inhisar etmiş, felsefe ve ilahiyat literatürüne çoğu zaman bir tenkit konusu olarak girmiştir. İslâmî estetiğin temelinde iki dinî prensip vardır: Tevhid ve tenzih. Müslüman sanatkâr, güzelliği yarattığına değil, keşfettiğine inanır. İslâm sanatında "istikrar içinde değişme" anlayışı, ön planda tutulmuştur. Bunu en iyi "hüsn-ü hat" sanatında görmekteyiz. İslâm sanatı daima soyuta yönelmiştir. Bu yüzden geometrik unsurları tercih etmiş, tabiattan aldıklarını adeta "tabiatsızlaştırarak" almıştır. Sözü buraya getirmişken "dinî sanat" hakkında bir noktaya işaret etmemiz yerinde olacaktır. Hemen belirtelim ki, İslâm'da bir "dinî sanat"ın olup olmadığı hâlâ tartışma konusudur.

14. ÜNİTE: DİNİ ÇEŞİTLİLİK

S-1. “Ben eğer Hindistan’da doğmuş olsaydım, muhtemelen Hindu olurum; Mısır’da doğsam, muhtemelen bir Müslüman; Sri Lanka’da, muhtemelen bir Budist; fakat İngiltere’de doğdum ve tahmin edilebileceği gibi, bir Hristiyan’ım. (Kuşkusuz, her bir durumda farklı bir “ben” geliştirdi.) Bu farklı dinlerin, en son gerçekliğin doğası, ilahî etkinliğin yolları, insan türünün doğası ve kaderi hakkında birbirinden farklı ve uyuşturulamaz şeyler söyledikleri görülüyor. İlahî doğa (divine nature), zatî (kişisel, personal) midir, gayr-i zatî midir? İlahî varlık dünyada vücutlaşır mı? İnsanlar yeryüzünde tekrar tekrar yeniden doğar mı? Deneysel benlik, Tanrı ile refakat içinde ebedî bir hayat için belirlenmiş gerçek bir benlik midir, yoksa sadece ebedî yüce benliğin geçici ve yanılışsal bir tezahürü müdür? Kitab-ı Mukaddes, Kur’an veya Bagavad Gita (Kutsal bir Hindu Metni) Tanrı Kelamı mıdır? Eğer Hristiyanlığın bu gibi sorulara cevap olarak söylediği şeyler doğru ise, Hinduizm’in söyledikleri büyük ölçüde yanlış olmak durumunda değil midir? Şayet Budizm’in söyledikleri doğruysa, İslam’ın söyledikleri büyük ölçüde yanlış olmamalı mıdır?” bu düşünceler kime aittir?

C-1. John Hick.

S-2. John Hick e göre dinlerin çeşitliliğini nasıl anlamalıyız?

C-2. İnandığı dinden hareket eden John Hick, problemi şu şekilde ortaya koymaktadır: “Hristiyanlığa, onun dışında kurtuluşun bulunamayacağı tek yol olarak mı bakacağız; yoksa insanlığın öteki büyük dinlerine de hayat ve kurtuluş yolu olarak mı bakacağız” Bu sorular herkesin kendi açısından sorup, bir tür cevap verebileceği sorulardır. Fakat bu soruların bir tek cevabı yoktur. Genel din felsefesinde ve Hick’in kendi eserlerinde, bu gibi sorulara verilen cevaplar, **üç gruba ayrılarak incelenmektedir ve Hick, kendi yaklaşımını savunmak kadar, öteki ikisini eleştirmeyi de ihmal etmemektedir.**

S-3. a)Dini Dışlayıcılık: (Biri Hariç Hiçbiri) ilkesini açıklayınız?

C-3. **Bu konudaki en eski ve en azından geçmiş dönemlerde en yaygın olan görüş, Türkçeye dışlayıcılık veya tekellilik olarak çevrilen ekslusivizmdir.** Bu anlayışı ifade etmek için İngilizcede kullanılan terimlerden biri de “absolutism”, mutlaklıktır. **Dışlayıcılık; doğruluk, kurtuluş, özgürleşme, insanın kendini gerçekleştirme, ya da dinin nihai amacı olarak her ne düşünülüyorsa onun, sadece tek bir dinde bulunduğunu ve sadece o din yoluyla elde edilebileceğini savunan yaklaşımdır.** Bu yaklaşım, öteki dinlere mensup insanların, dini yaşamlarında samimi, ahlaki davranışlarında dürüst ve dinlerinde bazı doğru inançlara sahip olsalar bile, kendi dinleri yoluyla kurtuluşa eremeyecekleri anlamına gelmektedir. **Hristiyanlığın en azından on beş asırlık tutumu, tüm insanların, eğer kurtuluşa ermek istiyorlarsa, Hristiyan olmaları gerektiği şeklindeydi.** Hick’e göre, dini görüş birliğine varma yolundaki üç büyük güçlük arasında en büyüğü, her dinin, kendisinde ilahi gerçekliğin vahyedildiğine inanılan kutsal metinleri ve bunlara aracılık eden kutsal kurucularının bulunmasıdır

S-4.b)Dini Kapsayıcılık: (Biri ve Öteki Bazıları) ilkesini açıklayınız?

C-4. **Kapsayıcılığa göre, kurtuluş sadece İsa Mesih yoluyla; fakat yine de Tanrı bütün dünyayı yarattığına, İsa Mesih bütün insanlık için öldüğüne ve Kutsal Ruh bütün yaratıklara hayat verdiğine göre bu kurtuluş bütün insanları kapsayıcıdır.** Bu sebeple bu anlayışa kapsayıcılık adı verilmektedir. Hristiyan olmayanlar da, buna göre, Hristiyan kurtuluşunun kapsama alanına girer. **Kapsayıcı anlayışa göre, dışlayıcılarda olduğu gibi, yine tek bir din kesin doğruluğu temsil eder. Bununla birlikte öteki dinler, değersiz ve hatta şeytanî görülmek yerine, kesin doğru olan bu dinin bazı yönlerini yansıtırıcı veya ona doğru bir yönelim oluşturucu olarak görülürler.** Kapsayıcılığın savunucularından Clark H. Pinnock’a göre, o, şu iki öncül ve sonuçtan meydana gelir: “Kapsayıcılık, Tanrı bütün dünyada hâzır ve nâzır olduğundan (öncül), Tanrı’nın inayeti de, şu veya bu şekilde, belki dinî hayat alanı da dahil, bütün insanlar arasında işlemektedir (sonuç). O, insan ırkının kurtuluşunda dinin tam bir kurtuluşun sadece kendisinde bulunduğu Mesih’in müjdesine hazırlayıcı bir rol oynayabileceği ihtimalini göz önünde bulundurur.” Bu son iki cümlede, eğer bir dilden ötekine çevrilmiş olmanın getirdiği kapalılık yoksa, metnin anlamı son derece açıktır. Buradaki kapsayıcılığa özgü anahtar sözcüklerden biri, “hazırlayıcı” sözcüğüdür; öbürü de, öteki dinlerdeki hazırlayıcılık niteliğine rağmen, tam bir kurtuluşun “sadece” tek bir dinde, yani Hristiyanlıkta, olduğudur. **Bir kapsayıcı (veya inklusivist),** kendi dinine, doğruluk ve kurtarıcılık gibi konularda özel bir değer atfeder; ama öteki dinlere de, göreceli değerler verir.

II. Vatikan Konsilinde, Hinduizm, Budizm ve İslam'ın inanç esaslarını ve amelî yönlerini özetledikten sonra, bunların “doğru ve kutsal” şeyler içerdiklerini ve “her insanı aydınlatıcı hakikatler” bulundurduklarını beyan eder. **Diyaloğun, gerçekten önemsedikleri iki amacı vardır: birinci olarak**, uluslararası topluluğun karşılaştığı sosyal, ekonomik ve politik krize karşı birleşik dinsel bir katkıyı sağlamakta öteki dinlerle işbirliği yapmak; **ikinci olarak**, Hristiyanların öteki dinlerden öğrenebileceklerini öğrenmelerini ve böylece daha iyi Hristiyan olmalarını sağlamak. **Kısaca ifade etmek gerekirse savunucularına göre ‘orta yolda’ çoğulcu eleştirmenlerine göre ise ‘yolun ortasında’ olan bir yaklaşımdır.**

S-5. c) Dini Çoğulculuk: (Eşit Ölçüde Hepsini) İlkesini açıklayınız?

C-5. Hick’e göre, dışlayıcılar kendi dinlerini, Batlamyuscu bir yanılgı ile, güneş dahil tüm öteki gök cisimlerinin kendi etrafında döndüğünü sandıkları dünya gibi görmektedirler. Kapsayıcılar ise, güneşin (Tanrı’nın) merkezde olduğunu bilirler; ama kendi dinlerini, öteki gezegenlerle karşılaştırdıklarında dünyaya benzetirler. Bu ikisinden farklı olarak, günümüzde gelişmekte olan çoğulculuk yanlıları ise, Tanrı’nın, güneşin ışığı mesabesindeki sevgisinin, dünyadaki bütün insanlar üzerine doğrudan ve ayırım gözetmeksizin düştüğünü benimserler.

S-6. Hick’in çoğulculuğunun temel dayanakları ve özelliklerini, kaç şekilde belirlemiştir?

C-6. Büyük Dünya Dinlerindeki Ahlaklılık: Hick, büyük dünya dinlerinin hiçbirinin, ötekilere eşsiz bir ahlaki üstünlük sağlayamayacağı, dinlerin ahlaki açıdan birbirine eşit düzeyde olduğu sonucuna ulaşır.

Dinlerin Doğruluğunu Değerlendirmede Kriter Yetersizliği: bir kişinin kendi dininin üstünlüğünü iddia etmesi, ahlak ve maneviyat gibi kriterler dikkate alındığında, aklen ve objektif olarak mümkün olmadığı gibi; etik açıdan da pek haklı gerekçelere dayanmamaktadır. Zira şans eseri sahip olunan bir nedenden ötürü, ötekilere üstünlük iddiasında bulunmak, akılcıca ve iyi bir tutum sayılamaz. **Dinlerin Kaynağı ve Çeşitliliğine Bakış:** Hick’e göre dinler, Tanrı’nın seçtiği belli elçileri vasıtasıyla oluşturulmuş olmaktan ziyade, ilahî inisiyatif ile insanî mukabelenin kesişmesi neticesinde oluşmuşlardır. **Plüralistlik Tanrı Anlayışı:** Hick’in çoğulculuk anlayışını dayandırdığı önemli görüşlerinden biri de, iki yönlü Tanrı anlayışıdır. Tanrısal gerçeklik bir ve aynıdır; ama o, gerçekte olduğu gibi kavranılamaz, bu durumda her din onu ancak belli ölçüde ve fakat daima eksik olarak kavrayabilir. **Kurtuluşa Erdirmede Dinlerin Eşitliği:** Hick’e göre, bir kimsenin kendi dini tecrübe biçimine, ilahi gerçekliğe bilişsel bir mukabele olarak bakması için öne sürülen rasyonel açıdan haklı görme nedenleri, eşit ölçüde ötekilerin dini tecrübelerine de uygulanmalıdır. Çoğulculuğun en cazip yanı, ona toplumsal barış ve ahenk açısından bakıldığında görülür. Tüm dinleri aşağı yukarı eşit görmek, dinler arası çatışmaları ve ayrımcılıkları ortadan kaldırmaya yarayacak, her dinin mensubuna, eşit bir dinsel saygı ve sevgi ile yaklaşmayı sağlayacaktır. Çoğulculuğa dinî açıdan bakan kişi, muhafazakar/gelenekçi/ortodoks bir din anlayışına sahip ise, bakışı ve değerlendirmesi muhtemelen daha olumsuz olacakken, eğer o, liberal/yenilikçi, felsefi veya mistik boyutları olan bir din anlayışına sahip ise, ona bakışı oldukça olumlu olacaktır.

S-7.Recep Kılıç’a göre Hick’in savunduğu çoğulculuğun Eksikleri nelerdir?

C-7. 1.İlk olarak bu bakış açısı; dinde, özel bir bilgi kaynağı olarak vahye yer vermemektedir. **2.**Dinî çoğulculuk, ikinci olarak dini ahlaka indirgemektedir. Dinin ahlaki hedeflerinin olduğu doğru olmakla birlikte dini ahlaka indirgemek, teistik dinler açısından mümkün değildir. **3.**Üçüncü olarak bu bakış açısı; ahlaki iyiyi metafizik gerçekten kopuk düşünmektedir ki bu, felsefi anlamda tutarlı değildir. **4.**Dördüncü olarak, farklı dinleri “hakikat” değeri karşısında eşit seviyede doğru görmek, temel mantık ilkelerine aykırı görünmektedir. Mesela Hz. İsa ya Tanrı’dır ya da değildir; Hz. İsa’nın hem Tanrı olduğunu hem de olmadığını aynı anda kabul etmek, mantiken mümkün olmaz.

S-8.Sonuç olarak Çoğulculuk hakkında neler söyleyebiliriz?

C-8. a) Diğer din mensuplarıyla iyi ilişkiler kurma anlamındaki kültürel veya sosyal çoğulculuk ile dinleri hakikat değeri karşısında eşit seviyede gören metafizik çoğulculuğu birbirinden ayrı değerlendirmeliyiz.

b) Dinler arasında ortak kavramlar ve bu kavramlara yüklenen ortak anlayışlar olmakla birlikte, her dinin kendine özgü farklılıklarının olduğu gerçeğini göz ardı etmemeliyiz. **c)** Dinler arasındaki farkı belirginleştiren anahtar kavramlardan birisi ‘vahiy’dir. Vahye yüklenen anlam, dinî çoğulculuk konusunda verilecek kararda

belirleyici bir özelliğe sahiptir. **d)** Dinî çoğulculuğu savunan John Hick'in, dinde bir bilgi kaynağı olarak vahye yer verip vermediği ve vahiyden ne anladığı özel bir çalışma konusu olmakla birlikte, önerme formunda lafzi vahiy anlayışını benimsemediği açıktır. **Dinde çoğulculuk ile anlatılmak istenen şudur:** Dinde lafzi vahiy ile bildirilmiş olan hakikat mutlak, yanlış olma ihtimali bulunmamaktadır. Çünkü kaynağı Mutlak varlık olan Tanrı'dır. Ancak yapısından kaynaklanan sınırlılıklarından dolayı insanın, bu mutlak hakikati her zaman doğru anladığını iddia etmek mümkün değildir. Bundan dolayı aynı din içinde ortaya çıkmış olan farklı "anlayışlar" arasında, hakikat değeri açısından bir ayırım yapmanın imkansızlaştığı durumlar bulunabilir. İşte dinde çoğulculuk bu durumu ifade etmek üzere kullanılmaktadır.

S-9. Eksklusivizm, Plüralizm, İnkusivist ve Evanjelik kavramlarını açıklayınız?

C-9. Eksklusivizm: dışlayıcılık. **Plüralizm:** çoğulculuk. **İnkusivist:** Kendi dinine, doğruluk ve kurtarıcılık gibi konularda özel bir değer atfeder; ama öteki dinlere de, göreceli değerler verir. **Evanjelik:** Hz.İsa ya sadakat ve onun konuşmalarını okuyarak günahattan kurtulmayı öngören Protestanlık mezhebidir.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Sadece bir tek dinin Mutlak Hakikate sahip olduğunu söyleyen görüş hangisidir?

a) Kapsayıcılık	c) Çoğulculuk	e) Hepsi
b) Dışlayıcılık	d) Çeşitlilik	CEVAP:B

2. Dışlayıcı paradigmanın modern dönemdeki önde gelen temsilcisi hangisidir?

a) John Hick	c) Wilfred Cantwell Smith	e) Hendrik Kraemer
b) Alvin Plantinga	d) Karl Rahner	CEVAP:E

3. Anonim Hristiyan kavramı aşağıdaki düşüncelerin hangisinde ifade edilmiştir?

a) Dışlayıcılık	c) Kapsayıcılık	e) Hiçbiri
b) Çoğulculuk	d) Çeşitlilik	CEVAP:C

4. Dinî çoğulculuk tezini gündeme getiren düşünür kimdir?

a) Karl Rahner	c) Richard Swinburne	e) Hepsi
b) Hendrik Kraemer	d) John Hick	CEVAP:D

5. Aşağıdakilerden hangisi çoğulculuk tezini savunur?

a) Ernst Troeltsch	c) Arnold Toynbee	e) Hepsi
b) W. E. Hocking	d) W. C. Smith	CEVAP:E

6. Geleneklerin farklı ve birbirleriyle rekabet eden iddialarıyla birlikte, bunlar arasındaki ilişkiyle ilgili belirli bir teoriye işaret eden akım hangisidir?

a) Çoğulculuk	c) Kapsayıcılık	e) Hiçbiri
b) Dışlayıcılık	d) Çeşitlilik	CEVAP:A

7. Aşağıdakilerden hangisi dinî dışlayıcılık tezini savunanlardan birisi değildir?

a) Stephen Neill	c) Karl Rahner	e) Henricus van Straelen
b) Leslie Newbigin	d) Norman Anderson	CEVAP:C

8. Kilise mensuplarının kendilerini seçilmiş ve kurtulmuş, başka din mensuplarını ise günahkâr zavallılar olarak gören akım hangisidir?

a) Çoğulculuk	c) Çeşitlilik	e) Hiçbiri
b) Kapsayıcılık	d) Dışlayıcılık	CEVAP:B

9. Bütün dinlerde az çok var olan tutum aşağıdakilerden hangisidir?

a) Kapsayıcılık	c) Çoğulculuk	e) Hepsi
b) Çeşitlilik	d) Dışlayıcılık	CEVAP:D

10. Aşağıdakilerden hangisi dinî dışlayıcılık tezlerinden birisidir?

a) Hristiyanlığın diğer dinlere nispetle çok özel bir yeri vardır. Tanrı kendisini Mesih yoluyla ve bu dinle vahyetmiştir.	b) Hristiyanlığın dışındaki din mensupları da kurtuluşa ereceklerdir.
e) Hiçbiri	CEVAP:A